

NİYAZİ BERKES’TE DİN VE LAİKLİK

Emirhan DEMİR

Yüksek Lisans Tezi

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Doç. Dr. Mustafa SAFA

AĞRI-2023

(Her hakkı saklıdır)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Emirhan DEMİR

NİYAZİ BERKES’TE DİN VE LAİKLİK
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Mustafa SAFA

AĞRI-2023

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Niyazi Berkes’te Din ve Laiklik” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

17.01.2023

Emirhan DEMİR

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR LİSTESİ.....	VI

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ	1
1.1. Konu ve Problem	2
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Önem.....	3
1.4. Kapsam ve Sınırlılıklar	4
1.5. Yöntem.....	4

İKİNCİ BÖLÜM

2. NİYAZİ BERKES'İN HAYATI VE ESERLERİ	6
2.1. Niyazi Berkes'in Eğitim Hayatı	6
2.2. Eserleri	14

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KAVRAM OLARAK DİN VE LAİKLİK	21
3.1. Dinin Tanımı	21
3.1.1. Dinin ortaya çıkışı ile ilgili görüşler	24
3.1.2. Dinin boyutları	26
3.2. Kavram Olarak Laiklik	28
3.2.1. Laikliğin farklı yorumları.....	32
3.2.2. Laikliğin işlevi	33
3.2.3. Dünyada laiklik	33
3.2.4. Osmanlıdan günümüze Türkiye'de laiklik.....	34
3.2.5. Laiklik çeşitleri	39

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. NİYAZİ BERKES'TE DİN VE LAİKLİK.....	41
4.1. Niyazi Berkes'te Din	41
4.2. Şeriat ve Fıkıh	43

4.3. Modern Çağ ve Din.....	45
4.4. Tasavvuf, Tarikat ve Değişim.....	46
4.5. İslam ve Yönetim.....	49
4.6. İslam Dininin Üç Önemli Bileşeni.....	56
4.7. Din ve Değişim	57
4.8. Şiiilik ve Sünnilik.....	61
4.9. Aydın ve Din	62
4.10. Modern Dünya ve Din	63
4.11. Niyazi Berkes'te Laiklik	69
4.12. Laiklik ve Devlet.....	74

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ.....	79
KAYNAKLAR	81
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NİYAZİ BERKES’TE DİN VE LAİKLİK

Emirhan DEMİR

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mustafa SAFA

Din ve laiklik, geçmişten günümüze siyaset kurumunun ve sosyal bilimlerin üzerinde tartıştığı bir konudur. Türkiye’nin gündeminden hiç düşmeyen bu konu hakkında birçok fikir insanı farklı araştırma ve yorumlarda bulunmuştur. Bu çalışmada ise döneminin önde gelen sosyologlarından biri olan Niyazi Berkes’in din ve laiklik hakkındaki görüşlerinin Din Sosyolojisi açısından incelenmesi amaçlanmıştır.

Niyazi Berkes, cumhuriyet döneminin ilk sosyologları arasında yer alır. Fikirlerinin oluşmasında Osmanlı Devleti’nin son dönemi ile cumhuriyetin ilk yıllarına tanıklık etmesi etkili olmuştur. Türkiye’de saha araştırması yapan ilk sosyologlardan biri olmasına rağmen Berkes, daha çok memleketin sorunlarıyla ilgilenen çözüm önerileri sunan bir sosyal bilimci olarak karşımıza çıkmaktadır.

Temel olarak Niyazi Berkes’in din ve laiklik ile alakalı görüşleri üzerine odaklanan bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde araştırmanın konusu, amacı, yöntem ve sınırlılıklarından bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise Niyazi Berkes’in çocukluğu, eğitim hayatı ve çalışma hayatı genel olarak ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde din ve laiklik kavramının kavramsal çerçevesi üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde ise Niyazi Berkes’in din ve laiklik hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Beşinci bölümde ise sonuç kısmı yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Laik, Laiklik, Niyazi Berkes, Sosyoloji, Toplum.

ABSTRACT
MASTER’S THESIS
RELIGION AND SECULARITY AT NİYAZİ BERKES
Emirhan DEMİR
Advisor: Doç. Dr. Mustafa SAFA

Religion and secularism is a subject that has been discussed by the political establishment and social sciences from past to present. Several people of opinion have conducted various studies and made comments on this subject, which has never been removed from Turkey's agenda. In this study, it is aimed to examine the views of Niyazi Berkes, one of the leading intellectuals of his time, on religion and secularism.

Niyazi Berkes is among the first sociologists of the republican period. His childhood and witnessing the last period of the Ottoman state and the early years of the Republic were influential in the formation of his ideas. Despite being one of the first sociologists to conduct field research in Turkey; Berkes appears to be a social scientist who deals with the problems of the country and offers solutions.

This study, which mainly focuses on Niyazi Berkes' views on religion and secularism, consists of five chapters. In the first chapter; the subject, purpose, method and limitations of the research are mentioned. In the second second chapter; Niyazi Berkes' childhood, education life and professional life are discussed in general. In the third chapter; the conceptual framework of the concept of religion and secularism is addressed, and in the fourth chapter, Niyazi Berkes' views on religion and secularism are presented. In the fifth and last section, there is the conclusion part.

Keywords: Religion, Secular, Secularism, Niyazi Berkes, Sociology, Society.

ÖNSÖZ

Niyazi Berkes'in yaşamış olduğu dönem siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan Türk milletinin varlık mücadelesi verdiği yıllara denk gelir. Aynı zamanda Berkes, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş dönemi ve daha sonraki siyasi serüvene şahitlik eden bir sosyolog olarak karşımıza çıkar. Berkes, sosyolog olmasının yanı sıra tarih ve ekonomi bilgisi olan bir ilim insanıdır. Kıbrıs'ta başlayan hayatı İstanbul'da devam etmiştir. Ankara Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinde akademisyen olarak ilim hayatına başlayan Berkes, siyasi nedenlerle işine son verildikten sonra hayatının kalan kısmını Kanada'da akademik çalışmalar yaparak devam ettirmiştir. Kanada yıllarında İslami ilimlere de ilgi duymuş din ve laiklik hakkında fikirler ortaya koymuştur. Niyazi Berkes ile alakalı yapılan çalışmalarda genellikle çağdaşlaşma ve devrim konuları üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada ise Berkes'in genel olarak din hakkında ne düşündüğü ve din ile laiklik arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yüksek lisans eğitimim boyunca bilgi ve tecrübesiyle bana yol gösteren, hiçbir zaman yardımını esirgemeyen, değerli danışman hocam Doç. Dr. Mustafa Safa'ya gönülden teşekkür ediyorum. Ayrıca tez savunmamda teknik ve bilimsel katkılarıyla yönlendiren Dr. Öğr. Üyesi Hayati Tetik ve Dr. Öğr. Üyesi Emrah Yavuz hocalarıma teşekkür ederim.

Çalışmalarım esnasında bana yardımcı olan öğretmen arkadaşlarım Sayın İlknur Demir ve Sayın Duygu Aydın'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Eğitimim tüm süreçlerinde her türlü destekleriyle beni hiç yalnız bırakmayan aileme teşekkür ederim.

Son olarak çalışma sürecimde yaptığı fedakârlıklar için kıymetli eşim Ayşenur'a minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

17.01.2023

Emirhan DEMİR

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
Bkz.	Bakınız
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DP	Demokrat Parti
Ed.	Editör
Hız.	Hazreti
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
yy.	Yüzyıl
yay.haz.	Yayına hazırlayan
Vd.	Ve diğerleri
Vb.	Ve benzeri

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

Din, bir olgu ve kurum olarak sosyal bilimle uğraşan kişilerin ilgisini çeken alanların başında gelmektedir. İnsan hayatının var olduğu ilk zamandan günümüze kadar bireyler genel olarak bir dine inanma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bir toplumda dinsiz bireyler olabilir; fakat dinsiz bir topluma rastlanmamıştır. Din sadece birey ile inanılan kutsal arasında yaşanan bir olay olarak kalmamış topluma yansımaları olan bir olguya dönüşmüştür. Bu sebepten dolayı dinler sadece bireyin manevi olarak huzur bulmasını değil; aynı zamanda sosyal hayatta da huzur bulması için ortaya kurallar koyan bir mekanizma haline gelmiştir. Fakat toplumda farklı inançlara sahip insanlar olmasından dolayı zamanla kurallar konusunda anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Din kişisel olarak insanları tatmin etse de kural koyma konusunda toplumun ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmiştir. İnsanlar toplu halde yaşamaya başladıktan sonra bir gereklilik olarak ortaya yönetim, iktidar, otorite gibi kavramlar çıkmıştır. İnsanlık tarihinin en eski kurumlarından ikisi olarak kabul edebileceğimiz ‘din’ ve ‘siyaset’ toplumu kontrol altına almak istemiş, bunun için güç savaşları vermişlerdir. Siyaset güçlendiği zaman dini baskı altına almış, dini otorite arttığı vakit ise siyaseti yönlendirmeye çalışmıştır. Zamanla dini otorite ve siyasi otorite karşı karşıya gelmek zorunda kalmıştır. Bu karşı karşıya gelmelerin sonucunda ise ‘Laiklik’ kavramının ortaya çıkış sebeplerinden birisi gerçekleşmiştir. Din ve siyaset kurumunun yaşamış olduğu bu sorunlara çözüm önerileri arayışı içine girilmiş, farklı devlet yönetim modelleri ortaya çıkmıştır. Bu devlet yönetim modellerinden birisi ‘teokrasi’ din ile devlet yönetimini birlikte yönetmek olarak karşımıza çıkarken diğer bir yönetim şekli olarak din ve devlet işlerinin ayrılmasını savunan ‘laiklik’ modeli olarak karşımıza çıkmıştır. Türkiye toplumunda önemli bir yer tutan din ve laiklik kavramı günümüz de dâhil olmak üzere hali hazırda ülkemizde en çok tartışılan konuların başında gelmektedir.

1.1. Konu ve Problem

Niyazi Berkes'in din ve laiklik hakkındaki görüşlerini incelerken, öncelikle Berkes'in yaşamış olduğu hayatın önemli kısımları hakkında bilgi sahibi olmamız konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Berkes hangi ortamda yetişmiştir, eğitim hayatı nasıl gelişmiştir gibi sorulara cevap bulmak bizim için önemlidir. Daha sonra Berkes'in kendi eserlerinde din ve laiklik açısından nasıl değerlendirmelerde bulunduğu anlamaya ve anlatılmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızın en önemli odak noktası, laiklik ilkesinin benimsenmeye başladığı ilk yıllara şahitlik etmiş, bu süreci bir sosyolog olarak gözlemleme olanağı bulan Niyazi Berkes'in eserlerinden hareketle din ve laiklik hakkındaki düşüncelerini ve iki kavram arasındaki ilişkinin nasıl olduğuna yönelik açıklamalarını tespit etmek. Ayrıca Niyazi Berkes'in eserlerinde geçen modern insanın din hakkındaki düşüncelerinin neler olduğu ve Berkes'e göre din olgusunun problemleri çöze bilme yeteneğinin olup olmadığını anlayabilmektir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Niyazi Berkes ile alakalı yapılan çalışmalarda onun çağdaşlaşma, eğitim, Kemalizm, devrim, politik yönü, batılılaşma, toplumsal yapı ve devlet kavramları hakkındaki düşünceleri ele alınmıştır. Berkes'in din hakkındaki görüşlerinin ise genelde bu araştırma konularının alt başlığı olarak geçtiği görülmektedir. Berkes ile alakalı yapılan doktora çalışmalarını şöyle sıralaya biliriz.

1. Şakir Dinçşahin'in "Türkiye'de çağdaşlaşma ve Kemalizm üzerine bir çalışma: Niyazi Berkes'in hayatı, dönemi ve düşünceleri"
2. Hasan Dinçer'in "Niyazi Berkes'e göre Kemalizm ve çağdaşlaşma"
3. Gökhan Ak'ın "Türk düşünce hayatında Niyazi Berkes"
4. Mustafa Çakıroğlu'nun "Osmanlılarda epistemoloji ve iktisadî yapı ilişkisinin analizi: Tarih yazıcılığı bağlamında Niyazi Berkes ve Sabri Ülgener"
5. Elif Türkişlamoğlu'nun "Türkiye'nin batılılaşma sürecine ilişkin olarak Niyazi Berkes ile Cemil Meriç'in yaklaşımlarının karşılaştırılması"

Doktora çalışmaları içerisinde en kapsamlısı Gökhan Ak'ın 'Türk Düşünce Hayatında Niyazi Berkes' adlı doktora çalışması olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmada

Berkes'in hayatı, eserleri, karakteri, fikirleri, siyasi görüşleri ve ayrıntılı bibliyografyası ele alınmıştır. Yüksek Lisans çalışmalarına baktığımız zaman ise genellikle çağdaşlaşma, eğitim, devrim, modernleşme, akademik ve politik yönü hakkında çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

1. Gül Aktaş'ın "Niyazi Berkes'te Çağdaşlaşma"
2. Pervin Demirulus'un "Paradoksal Modernleşme: Türkiye'de Din Sorunu -Niyazi Berkes, Şerif Mardin ve Nilüfer Göle Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma"
3. Rana Çetin'in "Niyazi Berkes'in Akademik ve Politik Düşünü"
4. Seyhan Sarp'ın "Niyazi Berkes'in Çağdaşlaşma ve Eğitim İle İlgili Görüşleri"
5. Emrah Özkan'nın "Bir Düşünür Olarak Niyazi Berkes"
6. Ezgi Eloğlu'nun "Niyazi Berkes'in Eserlerinde Türk Devrimi"
7. Kenan Tazefidan'ın "Türkiye'de Kültürel Değişmenin Göstergesi Olarak Batılılaşma: Ziya Gökalp ve Niyazi Berkes Örneği"
8. Mustafa Doğan Sümer'in "Üç Tema Üzerinden Niyazi Berkes Sosyolojisi: Toplumsal Yapı, Çağdaşlaşma ve Aydınlar"
9. Rıdvan Yerli'nin "Niyazi Berkes'te Çağdaşlaşma, Modernleşme ve Sekülerleşme Kavramları"
10. Saltuk Buğra'nın "Yurteri Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları Bağlamında Niyazi Berkes ve Behice Boran"
11. Nezihe Yaşar'ın "Türkiye'nin Modernleşme Sürecine İlişkin Olarak Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Görüşlerinin Karşılaştırılması"

Bu araştırmanın amacı ise Berkes'in bir sosyolog olarak dine bakışını ve aynı zamanda laiklik kavramı hakkındaki düşüncelerinin irdelenmesini hedeflemiştir. Niyazi Berkes'in görüşleri ortaya konulurken Niyazi Berkes'in fikirlerine karşı yapılan eleştirilere genellikle yer verilmemiş, sadece Berkes'in din ve laiklik hakkında ne düşündüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.3. Önem

Din ve laiklik kavramı Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan itibaren tartışılan iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki önemli konu başlığı her zaman ve her dönemde ilgi çekici konular arasına girmeyi başarmış, aynı zamanda sadece bilimsel

olarak değil; halkın da gündelik hayatında sıkça tartıştığı konular arasında bulunmaktadır. Tartışmalar, genellikle siyasi zeminde yürüdüğü için ortaya objektif bir bakış açısı çıkmamıştır. Gündemdeki yerini koruyan bu tartışmalara katkısı olacağını düşündüğümüz bu çalışmanın önemi, cumhuriyetin ilk yıllarında yaşamış Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile cumhuriyetin ilk yıllarına tanıklık etmiş bir sosyolog olan Niyazi Berkes'in din ve laiklik kavramına bakış açısını ortaya koyabilmektir. Berkes, bir fikir insanı olarak kendine özgü düşünceleri olan aynı zamanda o düşünceleri uğruna bedel ödeyen bir kişilik olduğu için din ve laiklik hakkındaki görüşleri de önem arz etmektedir. Bir sosyolog olarak Niyazi Berkes'in fikirleri yeterince ilgi görmemiş ve irdelenmemiştir. Sosyolog olmasının yanı sıra Berkes, iyi bir tarih ve ekonomi eğitimine sahip olan bir bilim insanıdır. Ayrıca Berkes Türkiye'den ayrı kalmasına rağmen Türkiye'nin sorunları ile alakalı düşünmeye ve yazmaya devam etmiş Kanada'da akademisyen olarak çalıştığı dönemde, İslam ülkelerinde çağdaşlaşma konusu ilgisini çekmiş ve Türkiye'nin çağdaşlaşma aşamaları ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu sebepten dolayı Berkes'in din ve laiklik kavramı hakkında söyledikleri önem arz etmektedir.

1.4. Kapsam ve Sınırlılıklar

Bir düşünür olarak Niyazi Berkes birçok konu hakkında fikir yürütmüştür. Yazmış olduğu eserlerde Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan olaylar hakkında düşüncelerini paylaşan Berkes aynı zamanda geçmiş medeniyetler ve günümüz dünya devletleri ile ilgilide görüşlerini paylaşmıştır. Bu araştırma ise Niyazi Berkes'in din ve laiklik ile ilgili görüş ve düşünceleri çerçevesinde ulaşabildiğimiz literatür ile sınırlıdır.

1.5. Yöntem

Bu araştırma doküman analizi tekniği ile hazırlanmıştır. “Doküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini analiz etmek için kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir. Doküman analizi aslında bir araştırmacının kaydedilmiş metinleri incelemesidir. Türk Dil Kurumu Sözlüğüne bakıldığında zaman doküman kelimesi ‘belge’ olarak çevirisi yapılırken Oxford sözlüğünde ise bir şey hakkında bilgi veren veya bir araştırmada

kanıt olarak kullanılabilinen kitap veya internet kaynaklı dosya olarak tanımlanmaktadır”.¹ Bu araştırma, Niyazi Berkes’in din ve laiklik hakkındaki görüşlerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Bu çalışmada Berkes’in eserleri birincil kaynak olarak kullanılmış ve din ve laiklik ile alakalı yazılan eserleri incelenmiş, laiklik ve din hakkındaki görüşleri elde edilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda ikincil kaynak olarak, Niyazi Berkes hakkında yazılan makale, tez ve kitaplar incelenmiştir. Özellikle düşüncülerinin alt yapısını görebilmek için hayatı ile ilgili yazılan eserlerde inceleme konusu yapılmıştır. Kavramsal çerçeveyi verebilmek için ise din ve laiklik hakkında farklı kaynaklara başvurulmuştur.

1 Bilgen Kral, Nitel Bir Analiz Yöntemi Olarak Doküman Analizi, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 8/15, 2020, 173,174.

İKİNCİ BÖLÜM

2. NİYAZİ BERKES'İN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Niyazi Berkes'in Eğitim Hayatı

Niyazi Berkes, 'Atatürk ve Devrimler' adlı eserinde, "Annemiz, 'Tanrım, askerimize güç ver; milletimize acı, bizi esir etme.' diye mırıldanarak dua ederken Enver'le ben pencerelerden karanlıklara bakarak için için ağlardık" der.² Berkes, ulusal ve siyasal düşünce dünyasının çocukluk yıllarında başladığını bu sözlerle ifade etmeye çalışmıştır. Berkes'in hayatı hakkında bilgi sahibi olmak, onun fikirlerinin temellerinin atıldığı yıllara inmek, fikir dünyasını analiz edebilmek için önem arz etmektedir.

1908 yılı, Osmanlı Devleti için çok önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardan biridir. İngiltere ve Rusya'nın Reval Görüşmeleri'nde Osmanlı topraklarını parçalama ve bölüşme konusunda anlaşmaları olmuştur. Bu zaman dilimi Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının kaybedilmesi sonrasında gelen toprak kayıplarının yaşandığı yıllara denk gelmektedir.

Niyazi ve ikiz kardeşi Enver, işte bu gelişmelerin yaşandığı zamanlarda 1908 yılında Kıbrıs'ın Lefkoşa şehrinde Hüseyin Hüsnü Bey ve Dervişe Hanım'ın çocuğu olarak dünyaya geldiler.³

Harid Fedai'nin verdiği bilgilere göre Niyazi Berkes'in babası Hüseyin Hüsnü Bey, Lefkoşa'nın dışındaki sinir hastalıkları hastanesinde çalışmıştır. Emekliye ayrıldıktan sonra ise yine çalışmaya devam etmiş, o tarihlerde Ayasofya İlkokulu'nun yanında öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir kırtasiye açmıştır. Niyazi ve Enver Yüksek Öğretim için İstanbul'u tercih edince Hüseyin Hüsnü Bey ve Dervişe

2 Niyazi Berkes, Atatürk ve Devrimler, Adam Yayıncılık, 1982, 12.

3 İlhan Kutluer, Berkes, Niyazi, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992, 507.

Hanım da İstanbul'a gitmek zorunda kalmıştır. İstanbul'a taşındıktan bir süre sonra Hüseyin Hüsnü Bey, bir trafik kazası sonucunda yaşamını yitirmiştir.”⁴

Harid Fedai, Niyazi Berkes'in soy ağacında Hüseyin Hüsnü Bey ve Dervişe Hanım'ın Mustafa Zahit, Yusuf Ziya, Salih Zeki, Niyazi ve Enver adında beş çocukları bulunduğu bilgisini vermektedir.⁵

Niyazi ve Enver ikiz olarak dünyaya gelmişlerdir. İkizler doğunca aile büyükleri Ahmet ve Mehmet ismini vermek istemişlerdir; fakat kardeşlerinin itirazları ile isimleri Enver ve Niyazi olmuştur. Kardeşlerinin bu kadar ısrar etmesinin sebebi hürriyet ile özdeşleşen kişiler olan Enver ve Niyazi paşaya olan saygılarından dolayı olduğu düşünülmektedir.⁶

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanması Kıbrıs'ta bulunan Türklerin rahat nefes almasını sağlamıştır. Bu zafer Kıbrıs Türkleri için hayata yeniden başlama anlamına gelmekteydi. Savaş dolayısı ile oluşan umutsuzluk, belirsizlik yerini umut ve ileriye dönük hayallere bırakmıştır. İşte böyle bir zamanda Niyazi ve ikiz kardeşi Enver lise eğitimleri için İstanbul'a gitmek istediklerini ailesi ile paylaşmışlardır.

Berkes kendi eserinde İstanbul'a gitme isteklerini kendilerinin dile getirdiğini, ailesini bu duruma ikna ettiğini söylemektedir. Berkes ile alakalı yazılan başka bir eserde ise araştırmacı yazar Oğuz Yorgancıoğlu “Lozan barış görüşmeleri sona ermek üzereydi. Sonuçları Kıbrıs Türkleri için ölüm kalım savaşı kadar önemliydi. Herkes bir yandan bunun sonucunu beklerken bir yandan da uygulanan inkılâpları takip ediyordu.” O günlerde saltanatın kaldırıldığı ilan edildi. Berkes: “Madem saltanat kaldırıldı, halifeliğin de kaldırılması gerekir. Atatürk bunu da yapacaktır” der. Bu sözü aile içinde tepki ile karşılanır. Fakat çok geçmeden Berkes'in kehaneti gerçekleşince babası ‘okuyup adam olsunlar’ diye ikizleri alıp İstanbul'a göçer.⁷ Bu yorumdan İstanbul'a göç etmelerinin sebebinde çelişkiler olsa da Berkes'in anlatımına göre de

4 Harid Fedai, Niyazi Berkes'in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değİnİmeler, İZ Bırakmış Kıbrışlı Türkler 1. Sempozyumu, 45.

5 Fedai, Niyazi Berkes'in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değİnİmeler, 58.

6 Hasan Dİnçer, Niyazi Berkes'in Yetiştiği Dönem ve İlk Yazıları, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi 68, 2021, 349.

7 Oğuz M. Yorgancıoğlu, Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değİrlendirme 1908 - 1988, İZ Bırakmış Kıbrışlı Türkler Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 86.

Yorgancıoğlu'nun anlatımına göre de ana sebebin çocukların eğitimi olduğunu anlıyoruz.

İstanbul'u başta sevemediği gibi Berkes, lise hayatını da sevimli bulmamıştır. Lisede okuyan öğrencilerin hayata dair bir ideallerinin olmaması Berkes'in tuhafına gitmiş, liseye başladığı ilk yıllarla ilgili şöyle değerlendirme yapmıştır: “Lisedeki durumu da sevimli bulmamıştım. Benim alışkanlıklarına göre, öğrencilerin çoğunu farfara, gürültücü, terbiye yoksunu görüyor, içimden ‘yarının gençleri bunlar olacaksa vay halimize’ diye düşünüyordum. Bu anarşik görünüşün bir iyi yanı değerli insanları, değerli kişileri seçmesi tanınmasını kolaylaştırması oluyordu.”⁸

Berkes daha lise hayatında arkadaşlarını ve okuduğu okuldaki öğretmenleri, okulun aksayan yönlerini eleştirip fikirler sunan bir insan olarak karşımıza çıkıyor. Bu yaşlarda ülke gündemine kafa yoran, kendi yaşitlarının boş işlerle uğraştığını düşünen Berkes, ilerleyen yaşlarında ise bir fikir insanı olarak karşımıza çıkacaktır.

Berkes ve kardeşi lise hayatına alışmaya çalışırken anne ve babası da İstanbul'a alışmaya çalışıyorlardı.⁹ Berkes'in lise yıllarından hocaları arasında ünlü isimler Hilmi Ziya Ülken ve Hasan Ali Yücel gibi öğretmenleri vardır.¹⁰

Üniversite yıllarından bahsederken Hukuk Fakültesine nasıl girdiğini hiç anımsamayan Berkes, bu bölüme sadece Anne ve Babasını mutlu etmek için, onların yapmış oldukları fedakârlıklara karşı para kazanacağı bir meslek edinmeyi düşündüğü için böyle bir karar verdiğini söylüyor. Hukuk Fakültesini de liseye benzeyen bir ‘okul hapisanesi’ olarak adlandırır. “Orası İstanbul Lisesinde bile görmediğim öğrenci tımarhanesine benziyordu. Yalnız kavga mavga yok. Kalabalık ve gürültü var. İlgilendiğim konuların hocaları yetersiz, ilgilenmediğim konuların hocaları ise en iyileri.”¹¹ diye bahseder. Hukuk fakültesinde aradığını bulamayan Berkes Felsefe bölümüne geçer.

Berkes, diğer öğrencilerden farklı olarak eğitim hayatına sadece maddi kaygılarla bakmadığını şu sözleri ile dile getiriyor: “O fakülteyi (felsefe) bitirdikten

⁸ Niyazi Berkes, Unutulan Yıllar, İletişim Yayınları, 1997. 42.

⁹ Berkes, Unutulan Yıllar, 35.

¹⁰ Mete Çetik, Niyazi Berkes'in Türkiye'deki Meslek Hayatı ve Üniversiteden Atılması, İz bırakmış Kıbrıslı Türkler, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000, 72.

¹¹ Berkes, Unutulan Yıllar, 49.

sonra önüme açılacak tek meslek orta ya da lise öğretmenliği olacaktı. Bitirdiğim zaman o bile olmadı. Böyle şeylerde düşünmezdim.”¹²

Felsefe bölümünde dersler öğleden sonra olduğu için, gece geç vakitlere kadar Türkçe, İngilizce kitaplar okuyabilen Berkes’in bu durum hoşuna gitmiştir. Berkes için Felsefe bölümündeki dersler Hukuk Fakültesindeki gibi zorunluluktan girilecek dersler olmaktan çıkmıştır artık. Dersler ilgisini çektiği için hiçbir şey ona zor gelmemeye başlamıştır. Üniversite hocalarının Berkes’ten yardım aldığı bile olmaya başlamıştır. Ona göre bu durum Hukuk Fakültesinde kesinlikle karşılaşılabileceği bir durum değildir.

Berkes, üniversite yıllarından sonra bir müddet özel sektörde öğretmenlik yapmış daha sonra ise Halkevinde çalışmaya başlamıştır.

Berkes, halkevinde bulunan kitapların halka hitap etmekten daha çok bilimsel kitaplar olduğunu fark etmiş. Bu kitapların tasnifinin yapılması gerektiğini düşündüğü için halkevinde kaç kitap olduğunu saptama gayreti içerisine girmişti. Bu işi başarabilmek için gece gündüz çalışmıştır. Aynı zamanda bu süre zarfında halkevinde lise ve üniversite yıllarından okuyamadığı kitapları okumaya başlamış, halkevi bu açıdan Berkes’in kişisel gelişimine büyük katkı sağlamıştır.¹³

Berkes için bu dönemin artılarından birisi de Kadrocular olarak bilinen yazar kadrosu ile tanışması ve bunlara ek olarak Yusuf Akçura ile tanışması Berkes için büyük bir mutluluğa dönüşmüştür. “Yakup Kadri’nin liderliğini yaptığı bir edebi grup vardır. Bu grup Şevket Süreyya Aydemir, Burhan Belge, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin’den oluşur. Bu güçlü grupla tanışmak Berkes’te güven duygusu yaratır. Berkese göre bu dönemde tanıdığı en değerli insan; zekâsı, derin bilgisi ve hoşgörülülüğü ile Yusuf Akçura’dır.”¹⁴

Bu dönemde Berkes, amirlerinin de destek vermesiyle bir grup öğrenci ile Ankara’da köy incelemesi ile neredeyse kendisi adına ilk ve tek olacak sosyoloji alanındaki saha araştırmasını yapmıştır. Çünkü Berkes daha sonraki yazın hayatında saha araştırması yapmamıştır. Berkes bu çalışmada Ankara’nın bir köyünde sosyolojik

¹² Berkes, Unutulan Yıllar, 51.

¹³ Berkes, Unutulan Yıllar, 76,77.

¹⁴ Yorgancıoğlu, Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908-1988, 88.

incelemelerde bulunmuştur. Amatörce de olsa köylülerin yaşam koşullarını yerinde gözlemlemek amacıyla yapmış olduğu köy incelemesini gerçekleştirmiş ve tanık olduğu geri kalmışlık onu Türk devrimi konusunda düşündürmüştür.”¹⁵

Berkes’in bu tutumuna baktığımız zaman, her girdiği işte ülkenin menfaatlerini düşünen, sosyal bilimci olarak ülkenin yeni kurulan kurumlarına yön verme, ileriye götürme gibi bir amaç taşıdığının farkına varıyoruz. Ankara’da çalıştığı ilk iş yeri olan halkevi siyasilerin uğrak noktası olduğunu görüyoruz. Berkes bu durumu kullansa siyaseten güzel yerlere gelebilecek bir konuma sahipken sürekli olarak bulunduğu yeri düzeltmek için uğraşan oradan hareketle ülkedeki kurumların nasıl düzeleceği konusunda kafa yoran bir insan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Berkes’in okuldaki çalışma hayatı çok kısa sürünce üniversite de asistan olarak çalışma fikri aklına gelmiştir. Üniversitede arkadaşı olan Macit Gökberk’in doçent olduğunu gazetelerden öğrenmiştir. Bunun üzerine Macit Gökberk’i arayıp üniversitede kendisine asistanlık kadrosu açılıp açılmayacağını sormuştur.

Dekan Fuat Köprülü ile görüşen Gökberk, Berkes için kadro açabilecekleri haberini almıştır.¹⁶ 1933 yılında üniversite reformunun yapıldığı zamanda Berkes Ankara’dan İstanbul’a gelerek İstanbul Üniversitesinde asistan olarak çalışmaya başlamıştır.

İstanbul Üniversitesinde çalışmaya devam ederken bir mektupla Amerika’dan teklif aldığını öğrenen Berkes o gün hakkında şöyle açıklama yapmaktadır:

“Edebiyat Fakültesinde bir gün Nusret Hızır elinde bir mektupla geldi. Mektup Amerika’dan Cihacago Üniversitesinin Sosyoloji Bölümünün başkanı bulunan Prof. Elssworth Paris’ten geliyordu.”¹⁷ Ankara döneminden özel okulda beraber çalıştığı Prof. Berly Parker Berkes’in fikirlerinden etkilenmiş olmalı ki Cihacago Üniversitesinde burslu eğitim görmesi için referans olmuştur.

Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde Louis Wirth’in asistanlığını yapmaya başlayan Berkes, 1939 yılında II. Dünya Savaşı’nın başlamasının hissedildiği zamanlarda Türkiye’ye döner ve doktora eğitimi yarım kalır. Berkes’e göre Türkiye’ye

¹⁵ Dinçer, Niyazi berkes’in yetiştiği dönem ve ilk yazıları, 363.

¹⁶ Berkes, Unutulan Yıllar, 103.

¹⁷ Berkes, Unutulan Yıllar, 110.

dönüş sebebi II. Dünya savaşı değil, kendisi ile uğraşan bir kişinin olduğunu düşünmesidir. Maarif Vekâleti'nden gelen Türkiye'ye geri dönmesini isteyen ısrarlı çağrılar Berkes'i bu düşünceye sahip olmaya sevk etmiştir.¹⁸

Berkes Türkiye'ye dönünce İstanbul Üniversitesindeki kadroların dolduğunu öğrenmiştir. Bunun üzerine Edebiyat Fakültesi dekanı olan Hamit Ongusu'yu konu hakkında bilgi almak için ziyaret eder fakat Dekan Beyin iş yoğunluğundan dolayı konuyu ona bir türlü açamaz. Yine başka bir gün, konu ile alakalı Dekan Bey'in görüşünü almak için gelir; fakat Dekan Beyi bulamaz burada bir arkadaşı dekanın çok yoğun olduğunu gidebilersen Rektör Beye gidip durumu anlatmasını tavsiye eder.¹⁹ Berkes yeni bir çıkış yolu ararken. Ankara'da Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesine bir Felsefe Bölümünün eklendiğini öğrenmiştir. Daha önce de çalışma fırsatı bulduğu Ankara'ya dönüp orada akademik kariyerine devam etme fikri Berkes'in aklına yatmıştır.

Berkes 1947'li yıllara gelindiğinde Ankara Üniversitesini klasik bir okul olmaktan çıkartmak için halka açık konferanslar vermeyi planladıklarını söyler. Bunun sebebini de şöyle açıklar: Üniversite hocalarının çoğunun taksicilik, ev alım satımı gibi işlerle uğraştığını, lisedeki ezberci eğitimin aynısının üniversite de tekrarlandığından yakınan Berkes, bu algıyı yıkmak için üniversiteden arkadaşları ile birlikte konferanslar düzenler. Bu konferansların ilkini Pertev Boratav verecektir.²⁰

İlk konferansın verileceği gün konferans alanı ülkücü gençler tarafından basılır ve konferans engellenir. Üniversite olayı diye de adlandırılan bu olayı incelemek için üniversite senatosu kurul oluşturma kararı alır. Daha sonraları olay idari soruşturmalıktan çıkar ve ağır ceza mahkemesince yüzlerce öğrencinin sanık olarak dinlendiği davalara dönüşür. Berkes, Boran, Boratav sanık olarak yargılanır. Suçlamanın sebebi ise bu hocaların gençliğe solculuk ve aynı zamanda komünistlik aşıladıklarından dolayı olduğu anlaşılmıştı. Olaylar davaların açılmasıyla da kalmaz daha da büyür öğrencilerden bir grup rektörlük binasını basar ve rektöre istifa kâğıdı imzalattılar.²¹

¹⁸ Çetik, Niyazi Berkes'in Türkiye'deki Meslek Hayatı ve Üniversiteden Atılması, 72.

¹⁹ Berkes, Unutulan Yıllar, 144.

²⁰ Berkes, Unutulan Yıllar, 401.

²¹ Berkes, Unutulan Yıllar, 399-431.

Davanın sürdüğü zamanlarda avukat tanıdığının bürosuna giden Berkes, bürodayken orada bulunduğu sırada tesadüfen içeriye Danıştay üyesi girer. Berkes'in davasını bilen avukat dava ile alakalı sorular sorar ve Danıştay üyesi aslında davayı kapatmayı düşündüklerini fakat Milli Eğitim Bakanının bu hocaların hepsinin komünist olduklarını ve devletin güvenliği için büyük tehlike arz ettiklerini söylemesi sebebi ile Danıştay üyelerinin dosyayı kapatmaktan vazgeçtiklerini belirtir. Bunun sonucunda 11 Mayıs 1948 yılında çıkan Ulus gazetesi şöyle başlık atmıştır: “Danıştay’ın verdiği karar, 3 solcu öğretim üyesi ceza kanununun 240’ıncı maddesine göre muhakeme edilecekler.”²²

Üniversite hocalarını senato kararı ile atmaya çalıştılar, atamadılar. Daha sonra ceza mahkemesi kararı ile atmaya çalıştılar, olmadı. Danıştay da kendi üzerinden sorumluluğu atınca iş meclise kaldı, yani üniversite olayları meclise kadar girmişti. Dava 1948’den 1950’ye kadar sürdü dava sonucunda Berkes, Boran, Pertev 3 ay hapis cezası ve üniversitedeki görevlerine son verilmekle cezalandırıldı.²³

Berkes’in anlatımına göre dava dosyasında gülünç durumlarla da karşılaşmış mesela Sabahattin Ali’nin dostu olması emniyet istihbaratı tarafından Berkes’in dosyasına eklenen delillerden biri olarak kayıtlara geçmiştir. 6 Haziran 1950 tarihinde ise 3 ay hapis cezası kararı Danıştay tarafından bozulur fakat hiçbir basın organında hocaların beraat ettiği haberine rastlanamaz.

Berkes, Türkiye’de çalışma şansının kalmadığını anlayınca Kanada’ya çalışmak için gitmeye çalışır. Berkes nasıl vize aldığını zahide Gökberk’e yazmış olduğu 1979 tarihli mektubunda şöyle anlatır: “Kanada’ya gideceğim zaman bir türlü vize verilmemesi üzerine o zaman Emniyet Umum Müdürü olan Kemal Aygün adlı zata çıkmıştım. Bana neye istinaden vize verilmediğini küt diye sordum. Kocaman bir dosya getirdi, benim polis dosyamış. İçindeki en son vesika, o zaman dışişleri Bakanı olan Fuat Köprülü’nün Kanada Dışişleri Bakanlığına yazdığı benim komünist olduğumun gideceğim üniversiteye duyurulmasını bildiren bir mektuptu.”²⁴

²² Berkes, Unutulan Yıllar, 456.

²³ Berkes, Unutulan Yıllar, 478.

²⁴ Berkes, Unutulan Yıllar, 462.

Ruşen Sezer'in vermiş olduğu bilgiye göre ise vize olayının aslı bu şekilde olmamıştır. Vize olayının hikâyesini Berkes bile bilmemektedir. Niyazi Berkes'in arkadaşı Macit Gökberk Demokrat Parti'nin güçlü adamlarından olan Samet Ağaoğlu'na Berkes'in vize işlerinden bahsetmiş, Ağaoğlu'nun vermiş olduğu cevap Berkes komünist olduğu için dışarıda devlet aleyhine faaliyetlerde bulunabileceği olmuştur. Bunun üzerine Ağaoğlu, Gökberk'e 'Sen Berkes için kefil olur musun?' diye sormuştur. Gökberk kefil olmuştur ve bunun sonucunda Berkes'in vize aldığı söylenmektedir.²⁵

Berkes kendisine yapılan haksızlıklardan bahsederken şöyle söyler: "Çok uzatmama gerek yok. Türk halkının ve ülkesinin yeni bir boyunduruk altına sokulmasına mal olan savaşın ancak bir parçacığdır Berkes'in yaşadıkları. Trajedinin daha büyüğü Köy Enstitüleri ya da siyasal, ekonomik işlerdeki "manda"laşma işlerinin yanında önemsiz bile kaldığıdır aslında."²⁶

Berkes bu olaylarla ilgili yapmış olduğu genel değerlendirmede şunları söylemiştir: "Otuz şu kadar yılın gerisine bakındığım zamanlar bana acı bir güldürü gibi gözükten bu olayları ve kendimle ilgili sonucunu, sonraları bir nimet gibi görmeye bile alışmışım. Ne aç kaldım ne susuz. Sigara alacak param olmadığı günler oldu, sigara paketimi koklayarak idare ettim. Bana en büyük iyiliği yapan ikiz kardeşim Enver, her zaman sıkıntılara yardımcı oldu. Özgürlüğüme kavuşmuştum. O Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi denen acayip yerde çürümekten kurtuldum. Aradaki yıllar içinde okudum, okuttum; öğrendim, öğrettim. Çok ülke gördüm, görüş açım genişledi. Birçok bilimsel toplantıya katıldım, tebliğler okudum. Hepsinde tek tutkum kendi ülkemin ve halkının sorunları oldu. Yirmi üç yıl çalıştığım bir yabancı üniversiteden kendi isteğimle üç yıl erkenden emekliye ayrıldım. Üniversite bir beğeni gösterisi olarak, bana Haziran 1975'te yapılan bir törenle Emeritus Profesör unvanını verdi."²⁷

Berkes hayatına Kıbrıs'ta başladı ve onun en büyük hayali Türkiye'de yaşamaktı. Aslında Türkiye'nin kaderi ile kendi kaderinin bir olduğunu düşünüyordu. Berkes için Anadolu kurtulursa kendi de kurtulmuş olacaktı. Çocukluk yıllarında

²⁵ Berkes, Unutulan Yıllar, 462.

²⁶ Berkes, Unutulan Yıllar, 476.

²⁷ Berkes, Unutulan Yıllar, 481.

yaşamış olduğu bu duyguların Berkes’in ileriki yaşamında fikir dünyasını oluşturan etkenler olduğunu görüyoruz. Bu konu ile alakalı Macit Gökberk şöyle söylüyor:

“Kıbrıs’ta ne Kıbrıslı olduğunu hissediyordu ne de Türk. Lozan Antlaşması ile bu hayaline kavuştu.” İstanbul’a ailesiyle birlikte göç etti. İstanbul’a ilk ayak bastığında hayallerindeki şehirle arasında çok fark olduğunu anladı. Daha sonra Cumhuriyet devrimlerinin tam anlaşılamadığını fark etti, bu da ikinci hayal kırıklığı olmuştu. Lise eğitimi bittiğinde İstanbul’a yeni alışmaya başlamıştı. Üniversiteye girdiğinde Hukuk Fakültesinin sadece para amaçlı okunduğunu görünce bölüm değiştirdi, Felsefe Bölümünde kendini buldu. Öğrencilik yılları bitince iş hayatına atılmak istedi ve yeni Türkiye’nin görünmeyen yüzleri ile karşılaştı. Adam kayırma, torpil almış başını gitmişti. Berkes bu olaylara sürekli mesafeli oldu. Sürekli eleştirdi, daha iyisini yapmak için uğraştı. Siyasete girme ihtimali varken girmede siyasetin üniversiteleri esir almasını eleştirdi fakat o siyaset Berkes’in çok sevdiği Türkiye’den sürgüne gitmesine sebep oldu. Hayatının 23 yılını Kanada’da akademisyen olarak devam ettirdi. Yeni kurulan Türkiye daha ilk yıllarında, ilk ve son olmayacak değerlerini Batılı ülkelere kaçırma konusunda mahir olduğunu gösterdi.

Berkes iş hayatında dürüst aynı zamanda çalışkan bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Her dönemde muhalif kimliği ile bilenen Berkes düşüncelerini hiç kimseden korkmadan söylemektedir. Baktığımız zaman Berkes’in böyle davranmasındaki sebeplerden birisi, Berkes’in maddi ve manevi olarak bir beklentisinin olmamasıdır. Berkes’in kişiliğine baktığımız zaman şöhreti sevmeyen, sadece fikirleri ile ön plana çıkmaya çalışan, her Türk vatandaşı gibi ülkesinin ileriye doğru nasıl gideceği hakkında kafa yoran bir aydın portresi ortaya çıkmaktadır.

2.2. Eserleri

Niyazi Berkes’in yazın serüveninin alt yapısında, yaşamış olduğu coğrafyadaki tarihi ve siyasi olayların etkisi altında kaldığı eserlerinin ana temasından ortaya çıkmaktadır. Berkes’in zihni oluşumunun kaynağında Cumhuriyet’in ilanı bulunmaktadır. 1930 yılından itibaren Berkes bir şekilde yazın hayatının içinde rol almaya çalışmıştır. Öğrencilik yıllarında dergilere yazı gönderen Berkes, çalışma hayatına başladığı yıllarda halkevinde kütüphane sorumlusu olarak çalışırken Türkiye’de ilk saha çalışmalarından birini oluşturan köy incelemesi ile karşımıza

çıkılmaktadır. Berkes Türkiye'nin sosyal konularında özgün bakış açısı geliştirmeye çalışmış, sorunların çözümünde ise geçmişten geleceğe ışık tutan bir gayret göstermiştir. Politik düşüncelerini dergi yazıları ile halka anlatırken akademik yazı kariyerinde ise Berkes'in dönem dönem incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Akademik kariyerinin ilk yıllarında uygulamalı saha araştırması yapan Berkes, daha sonraki yıllarda teorik fikri tartışmalar yaparak yazın hayatını sürdürmüştür. Berkes Atatürk ilkeleri, Cumhuriyet'in kazanımlarının devamı, eğitim sisteminin düzeltilmesi, Türkiye'nin çağdaşlaşması konularında insanları aydınlatmayı kendisine amaç edinmiştir.

Berkes'in eserlerini konu ve zaman olarak tasnif ettiğimiz zaman daha net bir şekilde yazın hayatı hakkında bilgi sahibi olabileceğimizi düşünüyorum. İsmail Coşkun 'Niyazi Berkes Üzerine' adlı çalışmasında şöyle bir tasnif yapmıştır:

1. Osmanlı toplumu ve batılılaşma tarihine ilişkin çalışmaları.
2. Sosyal bilimlere ve sosyolojiye dair çalışmalarını ele aldığı çalışmaları.
3. Uzak Doğu ve Yakın Doğu'ya yapmış olduğu geziler sonucu oluşan gözlemler ile ilgili çalışmalar.²⁸

Berkes'in yazın hayatını dönemsel olarak inceleyen Gökhan Ak ise şöyle bir sınıflandırma yapmaktadır:²⁹

1. Niyazi Berkes'in yazın hayatının birinci dönemi (1929-1956)
2. Niyazi Berkes'in yazın hayatının ikinci dönemi (1952-1988)

Berkes 1929-1956 yılları arasını kapsayan dönemde daha çok Felsefe ve İçtimaiyat mecmuası, İş ve Ülkü dergileri, bunun yanı sıra Yurt ve Dünya dergilerinde ülke gündemi ile alakalı yazılar kaleme almıştır.³⁰ Aynı zaman diliminde Berkes'in Vatan ve Tan adlı sol görüşlü gazetelerde de yazı yazdığı görülmektedir.³¹ Berkes'in

²⁸ İsmail Coşkun, Niyazi Berkes Üzerine, İstanbul University Journal of Sociology 3/2, 2012, 56-57.

²⁹ Gökhan Ak, Türk Düşünce Hayatında Niyazi Berkes, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora, 2014, 42.

³⁰ Fahri Aral, Niyazi Berkes'in Düşünce Dünyası ve Eserleri, İz bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000, 108.

³¹ Ak, Türk Düşünce Hayatında Niyazi Berkes, 42.

bu dönemde dergilerde yayımlanan yoğun makaleleri akademik hayatına yansımamış, çok az sayıda telif eser ortaya çıkmıştır.³²

Berkes bu dönemde Ankara'nın köyünde incelemelerde bulunmuş, sosyolojik açıdan bir inceleme yapmaya çalışmıştır. “Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma” adlı kitap çalışması Türkiye’de sosyoloji alanında yapılan ilk saha araştırması çalışması olmuştur. Berkes’in bu dönemdeki yazın hayatına baktığımız zaman daha çok kendi alanı dışında yazılar yazdığı gözle görülür bir gerçek olarak karşımıza çıkıyor. Ankara köyünde yapmış olduğu saha araştırması ise Amerika’da almış olduğu eğitimin yansımaları olarak düşünülmektedir.

Berkes’in yazın hayatının ikinci dönemi ise Kanada’da çalıştığı yıllar olması nedeni ile uluslararası bilim camiasında tanınırlığının arttığı döneme denk geldiği göze çarpmaktadır. Dünyanın farklı ülkelerinde konferans ve tebliğ faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir. Berkes’in bu dönemde ülkesinden kopuş sebeplerini sorgulamaya başlamış, bu sorgulama onu geçmişten günümüze bir muhasebe yapmaya sevk etmiştir. Eserlerine baktığımız zaman sürekli olarak tamamlanamayan devrimin sebeplerini araştırmaya dayalı çalışmalar yapmıştır. Berkes, bu dönemde çalışmış olduğu MCGILL Üniversitesinde bulunan İslami Araştırmalar Enstitüsünde İslam ülkelerinde çağdaşlaşma konusu üzerinde çalışmalar yapıldığı için Berkes, bu yönde çalışmalar yapmıştır.³³ “Niyazi Berkes’in McGill Üniversitesinde görev yaptığı dönemde ana çalışma konularını genelde İslam dünyasının, özelde de Türkiye’nin modernleşme tecrübesi oluşturmuştur. Müslüman toplumların modernleşme tarihlerinin çeşitli yönlerden incelenmesi, Berkes’in her türlü çalışmasında karşımıza çıkar.³⁴ Berkes’in eserlerinin başlıklarına bile baktığımızda özelde Türkiye’deki İslam anlayışı, genelde de İslam dünyasının çağdaşlaşması hakkında yoğun fikir tartışması yaptığı ortaya çıkmaktadır.

Oldukça üretken bir kişiliğe sahip olan Berkes, aslında sosyoloji alanında tam anlamıyla dönemin ilklerinden olmasına rağmen bir sosyoloji ders kitabı bile yazmamıştır. Baktığımız zaman Berkes, daha çok siyasi konularda yazılar ele almıştır.

³² Ak, Türk Düşünce Hayatında Niyazi Berkes, 44.

³³ Ak, Türk Düşünce Hayatında Niyazi Berkes, 47-49.

³⁴ Fahrettin Altun, Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2004, 454.

Akademik kariyerine geç başlaması, eser vermesi konusunda onu engellememiştir. Berkes'in eserleri hakkında Gökhan Ak tarafından yapılan 'Türk Düşünce Dünyasında Niyazi Berkes' adlı doktora çalışmasında bulunan 'Niyazi Berkes Bibliyografyası' en güncel bibliyografya çalışması olarak yerini almıştır.

Niyazi Berkes'in yazmış olduğu kitaplara kronolojik olarak baktığımız zaman şöyle bir sıralama karşımıza çıkmaktadır.³⁵

1. Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma-Birinci Kitap (1942)
2. Propaganda Nedir? (1942)
3. Siyasî Partiler: İngiltere, Amerika, Fransa ve Almanyada. (1946)
4. The Development of Secularism in Turkey (1964)
5. İki yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz? (1965)
6. Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler (1965)
7. Arap Dünyasında İslamiyet Milliyetçilik Sosyalizm. (1969)
8. The Transformation of the Kemalist Regime. (1969)
9. 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi 1. (1969-1972)
10. 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi 2. (1970-1975)
11. Türkiye'de Çağdaşlaşma. (1973)
12. Türk Düşününde Batı Sorunu. (1975)
13. İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm. (1975)
14. Atatürk ve Devrimler. (1982)
15. Teokrasi ve Laiklik. (1984)
16. Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları. (1985)
17. Unutulan Yıllar. Ruşen Sezer (Yay. Haz.) (1997)
18. The Development of Secularism in Turkey (With a New Introduction by Feroz Ahmad). (1998)
19. Patrikhane ve Ekümeniklik. (2002)

Kitaplar hakkında kısa bilgiler vermek gerekirse ilk kitabı olan 'Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma' adlı kitap Berkes'in halkevinde çalıştığı dönemde yapmış olduğu saha araştırması hakkında bilgi vermektedir. Berkes'in sosyoloji dalında yapmış olduğu nadir saha araştırması çalışması vardır.

³⁵ Ak, Türk Düşünce Hayatında Niyazi Bekes, 314.

Bir diğerk kitabı olan ‘Propaganda Nedir?’ adlı eseri Berkes’in Amerika’daki eğitiminden döndüğü zaman dilimine denk gelir. İkinci Dünya Savaşı’nda propagandanın çok önem kazandığı günlerde kaleme aldığı bir eserdir.³⁶ Aynı zamanda Berkes üniversitede ders olarak propaganda adlı ders vermiştir, bu derslerden çıkan notlar olduğu muhtemeldir.³⁷

‘Siyasi Partiler’ adlı eseri Berkes’in Bakanlık emrine çekildiği yıllarda yazmış olduğu eserdir. Türkiye’nin yeni yeni çok partili hayata geçeceği yıllarda Türkiye’de partiler ile alakalı bir çalışma bulunmuyordu. Berkes, anılarında bu kitabın CHP’li ve DP’li siyasiler tarafından altının çizile çizile okunduğunu söylemektedir.³⁸

‘The Development of Secularism in Turkey’ adlı eser Berkes’in başyapıtı olarak bilinen “Türkiye’de Çağdaşlaşma” adlı eserinin İngilizce halidir. Berkes bu eserinde Türk modernleşme hareketlerinin tarihi hakkında Osmanlı döneminden Mustafa Kemal Atatürk zamanına kadar uzanan bir inceleme yapmaktadır.³⁹

Yön’de yayınlanan makalelerinin bir kısmı daha sonra Yön Yayınları’nın ilk kitabı olarak ‘200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?’ ismiyle yayınlanmıştır.⁴⁰ İsminden anlaşıldığı gibi bu kitap Berkes’in her zaman ilgi duyduğu konu olan çağdaşlaşma ile alakalıdır. Osmanlı döneminde temelleri atılan çağdaşlaşmanın devrim ile birlikte bile tamamlanamadığından dert yandığı bir eserdir.

‘Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler’ adlı eserde Batıcılık ve Ulusçuluk kavramlarının üzerinde duruyor. Batıcılık özentisi olmadan Batılaşabilmek üzerine değerlendirmeler yapmış olduğu kitaptır.

‘Arap Dünyasında İslamiyet Milliyetçilik Sosyalizm’ adlı eser Berkes’in 1960’lı yıllardaki düşün dünyasında önemli bir yere sahiptir. Bu eser, Berkes’in 1965 sonbaharında bazı Arap ülkelerine yaptığı üç aylık araştırma inceleme seyahatine ilişkin izlenim ve gözlemlerini içermektedir.⁴¹

³⁶ Aral, Niyazi Berkes’in Düşünce Dünyası ve Eserleri, 108.

³⁷ Altun, Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında, 445.

³⁸ Fedai, Niyazi Berkes’in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değİnmeler, 110.

³⁹ Altun, Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında, 445.

⁴⁰ Altun, Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında, 464.

⁴¹ Ak, Türk Düşünce Hayatında Niyazi Bekes, 57.

‘The Transformation of the Kemalist Regime’ (Kemalist Rejimin Dönüşümü) adlı eser 1969 yılında Harvard Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezinden çıkan eseridir.

‘100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi 1’ ve ‘100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi 2’ adlı eserler Berkes’in Fethi Naci’nin çağrısı ile oluşturduğu bir seridir. Berkes bu söyleşisinde başlangıçta 100 soruda Osmanlı Türk ekonomisinden bahsedecekken daha sonra bunu 100 soruda anlatamayacağı ortaya çıkmış ve ikinci cilt gelmiştir. Bu kitap Berkes’in özel olarak Osmanlı İktisadı üzerinde çalıştığını ve tarih bilgisinin iyi bir seviyede olduğunu göstermektedir.⁴² Bu eser bir zamanlar yasaklı kitaplar listesinde yer almıştır.⁴³

Berkes’in 1963 yılında çıkan ‘The Development of Secularism in Turkey’ eserinin tercümesi olarak anılan ‘Türkiye’de Çağdaşlaşma’ adlı eseri aslında tam olarak 1963 yılında çıkan eserin tercümesi değildir. Bazı konular eklenmiş, bazı konular çıkarılmış veya güncel konulara göre düzenlenmiştir. “Türkiye’de Çağdaşlaşma” adlı eseri Berkes’in bütün ilmi ve fikri birikiminin meyvesi olarak yapıt olarak kendine yer bulmaktadır. Fahrettin Altun bu eser ile alakalı şu yorumu yapmıştır “Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşmada, devlet ve toplum olarak 200 yılı aşkın bir tarihe sahip modernleşme çabalarımıza, ülke içinde sert ve acımasız bir iktidar mücadelesinin eşlik ettiğinin de bilincinde olarak, kimlerin ilerici, kimlerin gerici olduğunu tespit etme yanlısına düşmez. Başka bir deyişle, Cumhuriyet aydınlarında sıklıkla karşımıza çıkan, “Osmanlı’ya ilişkin ne varsa kötüdür” şeklindeki kaba yaklaşımın yansımaları Niyazi Berkes’te karşımıza pek çıkmaz”.⁴⁴

‘Türk Düşününde Batı Sorunu’ adlı eser 1975 yılında “Türkiye’de Çağdaşlaşma” eserinden iki yıl sonra çıkması düşüncelerinin devamı olarak nitelendirilir. Berkes’in bu eseri “İki yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?” ve “Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Sorunlar” adlı iki eserinin düzeltilmiş ve birleştirilerek yeniden basımı olarak bilinmektedir.⁴⁵

⁴² Ak, Türk Düşünce Hayatında Niyazi Bekes, 138.

⁴³ Ak, Türk Düşünce Hayatında Niyazi Bekes, 316.

⁴⁴ Altun, Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında, 465.

⁴⁵ Coşkun, Niyazi Berkes Üzerine, 57.

‘İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm’ adlı eseri Berkes’in 1969 yılında “Arap Dünyasında İslamiyet Milliyetçilik Sosyalizm” olarak basılan kitabının daha sonradan gözden geçirilmiş şekilde basılan ikinci baskısıdır.

‘Atatürk ve Devrimler’ adlı eseri Berkes’in 1982 yılında basılan bir eseridir. Berkes bu eserin başında kişisel anılarından bahseder ve geçmiş dönemdeki Anayasa çalışmalarından başlayarak Atatürk Devrimlerinden bahsetmektedir. Berkes’in bu kitabı Cumhuriyet ve Devrimle alakalı yazmış olduğu makalelerden derlediği bir eserdir.

‘Teokrasi ve Laiklik’ adlı kitabı Berkes’in daha çok din ve laiklikle alakalı konularda yazmış olduğu yazıların derlenmesi ile oluşan kitaptır.

‘Felsefe ve Toplumbilim Yazıları’ eseri Berkes hayatta iken onayı ile yayımlanan son telif eseridir. Berkes’in yazılarından oluşan derleme bir eserdir.

‘Unutulan Yıllar’ adlı eser Berkes’in ölümünden sonra 1997 yılında Ruşen Sezer tarafından yayına hazırlanan bir anı kitabıdır. Berkes bu anı kitabında açık bir şekilde hayatından ve görüşlerinden bahsetmektedir. Bu kitap bilimsellikten öte Berkes’in duygularını dışa vuran bir eserdir.

‘Patrikhane ve Ekümeniklik’ adlı eseri Yön dergisinde yayımlanan patrikhane ve Ekümeniklik ile alakalı yazılarının derlenmesi ile ortaya çıkmış eserdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KAVRAM OLARAK DİN VE LAİKLİK

3.1. Dinin Tanımı

Din, Arap dilinde ve Kur'an -ı Kerim'de farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Bu kullanımları şu şekilde gruplandırıp sıralamak mümkündür:⁴⁶Kanun, hesap, hüküm ceza, ödüllendirme,⁴⁷ Saygı, itaat⁴⁸, teslimiyet⁴⁹, hizmet, ibadet⁵⁰. Üstün gelme⁵¹, egemenlik⁵² gibi anlamlara gelmektedir.

Türkçede kullanılan 'din' kelimesinin kökeni Arapça olarak bilinmektedir. Arapçada olduğu gibi diğer dillerde de dini ifade etmek için bazı kelimeler bulunmaktadır. Yahudilerin dili olan İbranicede kanun, hüküm anlamına gelen “dağ” kelimesi kullanılırken, Hinduların dili Sanskritçede ezeli ve ebedi gibi anlamlara gelen ‘Sanata Dharma’ kelimeleri kullanılmaktadır. Batı dillerinin çoğunda kullanılan ‘religion’ kelimesi, Latince de saygı, titizlik gibi anlamlar taşıyan ‘religio’ kökünden gelmektedir.⁵³ Eski Türklerin de din kavramı ile aynı işlevi yerine getiren ruh ve beden nefis bilgisi ve eğitimine karşılık “den, din, ten, tin, tın” kelimelerini kullandıkları bilinmektedir.⁵⁴

Arapça din kelimesini inceleyen filologlar, din kelimesinin anlam ve kökü olarak üç kaynak göstermektedir: Bu kök ve kaynaklardan ilki Arami-İbraniden Arapçaya geçmiş olan hüküm anlamıdır. İkinci kök ve kaynak ise saf Arapçada bulunan örf ve âdet anlamı taşıyan kelimedir. Üçüncü kök ve kaynak ise eski Farsça da din kelimesinin karşılığı olarak kullanılan ‘deane’ kelimesinden alınarak “dane,

⁴⁶ Baki Adam, Dinler Tarihi, Grafik Yayınları, 2015, 36.

⁴⁷ Kur'an-ı Kerim Meali, çev. Halil Altıntaş- Muzaffer Şahin Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011, Fatıha1/4.

⁴⁸ Tevbe 9/29.

⁴⁹ Mü'min 23/14.

⁵⁰ Bakara 2/132.

⁵¹ Tevbe 9/29.

⁵² Bakara 2/193.

⁵³ Adam, Dinler Tarihi, 39.

⁵⁴ Günay Tümer, Çeşitli Yönleriyle Din, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 214.

yedinu” olarak İslam’dan önce de Arapçada örf ve adet anlamında kullanıldığını savunan görüştür.⁵⁵

Din kavramı, insanlığın başlangıç evresinden bugüne kadar ilgi odağı olan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinler tarihçisi Ninian Smart dinin önemi hakkında şöyle söylemiştir: “İnsanlık tarihini ve yaşamını anlamak için dini anlamak gerekir.” Durkheim ise en modern ve en ilkel dinlerde ortak özelliklerin bulunduğunu bütün dinlerin istisnasız bilgi verdiğini ve aynı zamanda bütün dinlerin insanları ifade etmeye çalıştığını söylemektedir.⁵⁶ Dini insan yaşamındaki inançları ve davranış biçimlerini disipline eden bir sistem olarak mı, yoksa insanın kutsal ile kurmaya çalıştığı bir çeşit iletişim biçimi olarak mı düşünmek gerekli? Her insan kendi inancına göre bir din tanımlı yaptığı için ortaya farklı din tanımları çıkmaktadır.⁵⁷ Bir dine bağlı olanlar dini kendi inançları çerçevesinde tanımlamaya çalışırken dine bir nesne olarak yaklaşanlar ise elde ettikleri verilere göre bir tanım yapmaya çalışmışlardır.⁵⁸

Dinlerin tanımını yapmaya çalışan insanlar bazen ‘tanrı’ kavramını bazen ise ‘ahiret’ kavramını odak noktasına alarak dini tanım yapmaya çalışmışlardır. Kimi zaman ise ‘ahlaki kurallar’ odak noktasına alınarak din tanımlı yapılmaya çalışılmıştır. Fakat Tanrı’nın varlığını reddeden dinler olduğu gibi ahiret inancını reddeden ya da dünya hayatını ahiret ve mevcut dünya diye ikiye ayırmayan dinler de mevcuttur. Aynı şekilde ahlaki konularda dinlerin tam anlamıyla ortak kanıya vardıkları bir alan değildir, hatta bazı dinler ahlaki işlerin filozoflar tarafından yürütülmesi gereken işler olduğunu düşünürler.⁵⁹

Şimdiye kadar üzerinde tam anlamıyla ittifak edilen bir din tanımlı olmamıştır. Dinin tanımlanmasında sınırlı tanımlar problem ortaya çıkardığı gibi kapsamlı ve geniş tanımlamalar da birtakım problemler ortaya çıkarmaktadır.

⁵⁵ Tümer, Çeşitli Yönleriyle Din, 214,215.

⁵⁶ Emile Durkheim-Fuat Aydın, Dini Hayatın İlkel Biçimleri, Eskiye Yayınları, 2018, 30.

⁵⁷ Mahmut Aydın, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet, Ensar Yayınları, 2016, 17-18.

⁵⁸ Baki Adam, Dinler Tarihi Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, 41.

⁵⁹ Aydın, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet, 19-20.

Basit bir şekilde ifade etmeye çalışanlar kısa cümlelerle tanımlama yoluna gitmişlerdir. Tylor, dini manevi varlıklara inanmak olarak tanımlar.⁶⁰ John Hick ise “İnsanoğlunun Tanrıya verdiği yanıt” olarak dini tanımlar.⁶¹

Bilim dünyası için de din farklı anlamlar ifade etmektedir. Örneğin psikolojik açıdan dini inceleyen kişiler dinin insan olmamızın bir gereği olarak ortaya çıktığını düşünürken, sosyolojik açıdan dine bakanlar ise onu temelde bir olgu olarak görürler. Tarihçiler ise dini tanımlarken daha çok dini yaşantının tarihi arka planı hakkında bilgi sahibi olur. Din tek bir bakış açısı ile açıklanacak bir alan değildir ya da diğer bilimler seviyesine indirgenerek bir tanım yapılamaz.⁶²

Din, tarihsel bir fenomen olduğu için durağan değildir; devamlı gelişme gösteren bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı dinin genel bir tanımını yapabilmek için şu iki konuyu göz önünde bulundurmak gerekir: İlki ‘kutsal kitap’ meselesi. Bu meseleye göre din Tanrının veya din kurucularının kutsal metinlerde yer alan sözlerinden ibarettir. Bu tanımın yararlandığı ana kaynak dinin orijinal metinleridir. Yahudi, Hristiyan, İslamiyet, Hinduizm ve Budizm’in tanımında bu geçerlidir. İkinci mesele ise ‘kurumsallaşma’ meselesidir. Dinin kurulmasından sonra hukuk, sanat, ibadet ve yaşantılarındaki bütün yapıyı içine alarak yapılan tanımlamalardır.⁶³

‘Din’ terimi ‘Kuran’da insanların kendisi vasıtasıyla Allah’ın iradesine teslim olacağı, O’na kulluk ve ibadet edeceği ve bu teslimiyet, kulluk ve ibadetin bir sonucu olarak ortaya çıkan ahlaki sorumlulukları yerine getireceği tesis edilmiş bir sistemdir.”⁶⁴

Jomex Cox, dinin tanımlarını teolojik, ahlaki, felsefi, psikolojik ve sosyolojik şeklinde çeşitli kategorilere ayırır. Teolojik tanımlar gizemli, tabiatüstü bir güce olan inanç temeli ile alakalı olan tanımlardır. Mesela şu tanımlar teolojik tanıma örnek olarak verilebilir:

Din, Tanrı’ya inanmadır. (Thomas Aquinas)

⁶⁰ Brian Morris, Din Üzerine Antropolojik İncelemeler, çev. Tayfun Atay, İmge Yayınları, 2004, 163.

⁶¹ Aydın, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet, 19-20.

⁶² Aydın, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet, 28.

⁶³ Adam, Dinler Tarihi, 43.

⁶⁴ Aydın, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet, 30.

Din, manevi varlıklara inançtır. (Edward Tylor)

Ahlaki tanımlara göre din, insanın dünya yaşamında güzel davranışlar yapmasını sağlayan ilahi kurallar bütünüdür. Felsefi tanıma göre ise din bir ideadır. Psikolojik tanımlar ise dinin insanların duygu ve hislerini tatmin etmek için başvurduğu kutsal güçlerdir. “Din sakın bir şekilde düşünüldüğünde, dehşete düşüren bir sahra olan bu dünyada teselli aramanın bir sonucudur.” (Bertrand Russel) Sosyolojik tanımlarda ise daha çok insanın toplum ile olan ilişkisinden yola çıkarak dini tanım yapılmaya çalışılır.

Din, değerlerin muhafazasıdır. (Emile Durkheim)

Din, halkın afyonudur. (Karl Marx)

İslam âlimleri ise din tanımları yaparken daha çok “hak din” kavramı çerçevesinde ortaya konulan tanımlar yapmışlardır.

Din, kul ile Allah arasındaki muameledir.

Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği şeyleri kabule çağıran ilahi bir kanundur.

Din, Allah’ın peygamberleri diliyle kulları için koyduğu şeydir.

Din, insanın kendisiyle var olan dünya endişesinden kendini arındırarak topraktan Allah’a geri dönmesidir. (Ali Şeriatî)⁶⁵

Din, insanla birlikte var olmuş bir fenomendir. Tarihte dinsiz bir topluma rastlanılmamıştır. En ilkelinden en gelişmişine kadar bütün kavimlerde bir dinin bulunduğu araştırmalar ile tespit edilmiştir.⁶⁶

3.1.1. Dinin ortaya çıkışı ile ilgili görüşler

Dinin nasıl ortaya çıktığı, kaynağının ne olduğu konusunda kutsal metinlerden başka tarihi belge yoktur. Bilimsel yollar ile dinin ortaya çıkış sürecini kesin bir dil ile ortaya koymak mümkün görülmemektedir. Bunun yanı sıra bazı sosyal bilimciler dinin kökeni hakkında birtakım teoriler ortaya sürmüşlerdir.

⁶⁵ Aydın, Ana hatlarıyla Dinler Tarihi, Tarih, İnanç ve İbadet, 35-39.

⁶⁶ Adam, Dinler Tarihi, 19.

Bu teoriler ilk ortaya çıktıkları zaman büyük bir ilgi görmüş ve tasvip edilmişlerdir, fakat daha sonraki süreçlerde bu teorilerin eleştirisi yapıp teoriler çürütülmüştür.⁶⁷

Bu teorilerden ilki ‘Evrimci görüş’ teorisidir. Charles Darwin’in ‘Türlerin Kökeni’ isimli kitabının yayımlanmasıyla birlikte Batı’da dine ve kiliseye karşı olumsuz tutum içinde olan insanlar arasında büyük bir heyecan oluşmuştur. Darwin kaleme almış olduğu bu eserde kilisenin ve kutsal metinlerin yaratılış dogmasına karşı, canlıların biyolojik evrim ile ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Biyolojik evrime paralel olarak insanların dini inanış bakımından da evrim geçirdiğini düşünen antropologlar, insanların tanrılara inanma noktasına nasıl geldiğini, hiçbir inanca sahip olmayan ilkel kabilelerin olup olmadığı konusunda araştırma yapmaya başlamışlardır.⁶⁸

Bu teorilerden ikincisi ise ‘vahiy temelli görüş’ olmuştur. İlkeller arasında yapılan etnolojik çalışmalardan sonra dinin ilk şeklinin tektanrıcılık olduğunu ileri sürmüşlerdir. Müller ise bu konuya dil bilimsel açıdan yaklaşmış ve aslında “Bütün dinlerde değişik dillerle ifade edilen şeyler aynı tanrısal gerçek, aynı vahiydir.” demiştir.⁶⁹

Sosyolojik açıdan ise Batılı yazarların birçoğu dini tanımlamayı özsel ve işlevsel olmak üzere ikiye ayırmıştır. Son zamanlarda bu iki tanım çeşidine ‘politetik tanım’ da eklenmiştir.

Özsel tanım: Kutsal, aşkın, tabiatüstü ve ilahi kavramların içerisinde bulunan tanımlamalara özsel tanım denir. Özsel bakış açısında din tamamen kendi iç dünyamızı anlama çabası olarak karşımıza çıkmaktadır. Rudolf Otto’nun ‘Din kutsalın tecrübesidir’ tanımını buna örnek olarak gösterilebilir.

Özsel tanımlar dinin daha çok psikolojik boyutu ile ilgilenmiş; ahlaki, ekonomik, kültürel ve estetik boyutlarını görmezden gelmiştir.

İşlevsel tanım: Din insan hayatında psikolojik ve toplumsal olarak bir etkide bulunmuyorsa din olarak tanımlanamaz. Din hayatımızda faydacı bir şekilde bulunuyorsa bunun adı din olur. Bireylerin psikolojisini düzenleyebiliyorsa

⁶⁷ Adam, Dinler Tarihi, 43.

⁶⁸ Adam, Dinler Tarihi, 44.

⁶⁹ Adam, Dinler Tarihi, 50-51.

toplumların birbirlerine olan bağılılığını güçlendiriyorsa o zaman din tanımı yapılabilir, aksi takdirde din yerine felsefe de denilebilir. İşlevselci bakış açısına göre din insanların toplum olarak kenetlenmesine katkı sağladığı zaman olumlu işlev ortaya çıkar. Bazı zamanlarda ise din dolayısı ile insanlar ayrımcılığa uğrayabilmektedir, bu da dinin olumsuz işlevi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çok yönlü kapsayıcı tanım: Politetik din tanımı özsel ve işlevsel din tanımının tam olarak dini tanımlayamadığı düşünüldüğü için ortaya çıkan bir tanımdır. Politetik anlayış tam olarak bir din tanımı yapmak yerine neyin din olup olmadığına karar verir.

Tanrıya yönelik inançlar, dini pratikler, kutsal metinler veya sözlü gelenekler gibi unsurlar din olarak kabul edilebilir. Bu özelliklerin hepsinin bir anda olmasına gerek yoktur, biri veya birkaçı bile olsa din olarak adlandırılabilir. Politetik yaklaşım özsel ve işlevsel yaklaşımları kapsar. Politetik yaklaşım oluşabilecek sorunlara karşı hiçbir sınır belirlemez. Sınır belirlememesi belirsizliğe de sebep olabilir. Sınırların belirli olmaması ideolojik yaklaşımların da din olarak tanımlanıp tanımlanamayacağını akıllara getirmektedir.

Özetle özsel yaklaşım dinin özünü ilgilendirirken işlevsel yaklaşım ise daha çok dinin bireylere ve topluma sağladığı faydalara yoğunlaşmıştır. Politetik yaklaşım ise bu tanımlamalara alternatif olarak ortaya çıkmış fakat belirsizliği ortadan kaldıramamıştır.⁷⁰

Bilimsel olarak yapılmaya çalışılan din tanımlarının halktan kopuk olmaması gerekir. Yapılan tanımların sahada karşılığı olmaması durumunda ortaya karmaşık bir durum çıkmaktadır. Aynı zamanda tam ve eksiksiz bir din tanımının yapılmasının bir hayli zor olduğu görülmektedir.

3.1.2. Dinin boyutları

Dini tanımlamada kolaylık sağlamak için bazı bilim insanları dinin farklı boyutlarını birbirinden ayırma yoluna gitmiştir. Dinler Tarihçisi Ninian Smart altı boyuta dayanan bir dizi sınıflama sunmuştur. Bu altı boyuttan üçü dogmatik, mitolojik ve etik boyutlarıdır; diğer üç boyut ise ritüel, tecrübî ve sosyal boyuttur. Stark ve Glock

⁷⁰ Abdurrahman Kurt, Din Sosyolojisi, Sentez Yayın ve Dağıtım, 2017, 45-48.

ise dini boyutları inanç boyutu, uygulama boyutu, tecrübe boyutu, bilgi boyutu ve etkiler boyutu olarak sınıflandırmışlardır. İnanç boyutu kişinin sistematik ve dogmatik düşünceleridir. Uygulama boyutu, ise ritüelleri kapsayan boyut olarak karşımıza çıkmaktadır. Tecrübe boyutu kişinin yaşamış olduğu bireysel dini tecrübelerdir. Bilgi boyutu ise dindar insanların dinleri ile alakalı bilmeleri gereken bilgileri kapsayan boyutudur. Etkiler boyutu ise dinin kişinin yaşam alanını ne kadar etkilediği ile alakalı olan boyut olarak karşımıza çıkar. Stark ve Glock daha çok bu dini boyutlara bireysel açıdan bakmıştır.⁷¹

Evrensel bir din tanımı yapmak gerekir mi? Weber 1922 yılında basılan eserinde ‘dini’ tanımlamak, onun ne olduğunu söylemenin çalışmanın başında mümkün olmayacağını, bir tanım yapılması gerekirse bu tanımın ancak çalışmanın sonunda yapılabileceğini dile getirmektedir. ‘Kutsal İfade Etmek’ adlı eserinde Cox “Dini tanımlama alanında karşılaştığımız problemler dini mükemmel bir şekilde tasvir eden bir tanıma ulaşamayacağımızı ortaya koydu” demiştir. Yapılacak her tanım sadece o çalışmaya özgü bir tanım olarak kalacaktır. Geneli kapsayan bir tanım olmayacaktır. Ninian Smart insanların din olarak kabul ettikleri şeyleri asla ortak bir paydada toplayamayacağımız için ortak bir tanım yapmamıza da gerek olmadığını söylemektedir. Smart dini tanımlamada yaşanan sıkıntıları aşmanın tek yolu insanlığın dini geleneklerinin ailevi benzerliklerini bulabilmesinden geçmektedir. Bazı dinler arasında hiçbir benzerlik olmamasına rağmen aslında bütün dinler birbiriyle akrabadır. Dinler bir ailenin üyelerine benzetilebilir. Bir ailede kuzenler birbirlerine hiç benzemeseler bile ya da birbirlerinin varlıklarından haberdar olmasalar bile sonuçta onlar ataları vasıtasıyla birbirleriyle akrabadırlar. Aynı şekilde dinler de ataları sayesinde ortak noktaya götürülebilirler.⁷²

Din kavramının tek bir tanımını yapabilmek için dünyadaki bütün dinlerin sınırını çizebilmek gerekir. Aynı zamanda yapılacak din tanımı bütün dinleri kapsamalıdır. Böyle bir din tanımı yapmak hayli zor görünmektedir. Hangi din tanımı yapılırsa yapılsın yapılan tanımın şüphesiz eksik veya yanıltıcı bir tanım olarak kalacağı kesindir. Yapılan tanımların bir kısmı doğru bilgiyi içinde barındırsa da bir

⁷¹ Inger Furseth-Pal Repstad, Din Sosyolojisine Giriş Klasik ve Çağdaş Kuramlar, Çev. İhsan Çapcıoğlu-Halil Aydınalp, Birleşik Yayınları, 2011, 54-60.

⁷² James L. Cox, Kutsal İfade Etmek, çev. Fuat Aydın, İz Yayıncılık, 2004, 34.

kısım bilgiler muhakkak eksik kalacaktır. Tanımla ilgili bütün bu görüşler ele alındığında tam bir tanım yapmanın mümkün olamayacağı anlaşılmakta ve birçok tanım din hakkında görüş bildirmek ve yorum yapmak anlamını taşımaktadır

3.2. Kavram Olarak Laiklik

Daha çok Batı uygarlığının kendine has fikri ve siyasi gelişimi çerçevesinde ortaya çıkan laiklik, dünyada son bir buçuk asırlık felsefi tutumların kavranabilmesi açısından önemli bir yere sahiptir.⁷³

Laiklik olgusu sosyal bilimlerdeki diğer pek çok kavram gibi açıklaması zor bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransa’da yaşanan olaylar sonucunda ortaya çıkan bir kelime olan laiklik diğer dillere çevrildiğinde tam manası ile karşılığı ortaya çıkmamaktadır. Laiklik olgusunun her toplumda aynı algılanmamasının en büyük sebeplerinden biri, laikliğin ortaya çıkış sebeplerinin her toplumda farklılık gösterebilmesidir.

Laiklik, din ve devlet aygıtının uzun yıllar yapmış olduğu savaş sonucunda ortaya çıkan bir olgudur. Savaşın sonucunda devletin galip gelmesi ile birlikte devletin dini tam anlamıyla laiklik olmaya başlamış ve devlet denen aygıt bunun için büyük bedeller ödemiştir. Tüm dünyadaki örnekler bu şekilde sert geçişlere dayanmamaktadır. Baktığımız zaman dünya devletleri arasında laikliği yumuşak geçişle halleden devletler de mevcuttur.

Günümüzdeki popüler laiklik tanımlarına baktığımız zaman şöyle tanımlar karşımıza çıkmaktadır: “Din ile devlet işlerinin ayrılması”, “din işlerinin devlet işlerine karışmaması”, “devlet ve dünya işlerinde dinin hiçbir tesirinin olmaması”.⁷⁴Türk Dil Kurumunun internet sitesinde ise laiklik kavramı “Din işlerini devlet işlerine karıştırmayan, devlet işlerini dinden ayrı tutan” olarak tanımlanmıştır.

Laiklik konusu “din ve devlet ayrımı” basitliği ile ifade edilemeyecek, tarihi arka planı olan derin bir konudur. Laiklik kavramının bu denli derin olmasının sebebi, tarihte yaşanan olaylar sonucunda gelişerek ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır.⁷⁵

⁷³ Kenan Gürsoy, İslam Ansiklopedisi, Laiklik, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, 62.

⁷⁴ Erdal Gışi, Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi 1/1 (2015), 5.

⁷⁵ Durmuş Hocaoglu, Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik, Türkiye Günlüğü, 1994, 94.

Laiklik din ile devlet arasındaki ilişkiye dair bir siyasi ilke ve projedir. Günümüzde laiklik ilkesinden bahsederken özellikle iki sebepten dolayı sadece tanım vermek kimi zaman yeterli olmamaktadır: Birinci neden tarihsel, ikincisi ise etimolojiktir.⁷⁶ Şimdi sırası ile bu iki nedeni detaylı şekilde inceleyelim:

Laiklik olgusunun nasıl ortaya çıktığını anlayabilmek için, Hristiyan ontolojisinin alt yapısına bakmak gerekir. Hristiyan dini yenilikçi bir din olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda ise Yahudi toplumunun muhalefeti ile karşı karşıya kalmıştır, bunun yanı sıra pagan kültürüne sahip olan Roma devleti de Hristiyan inancına karşı çok sert tepkilerde bulunmuştur. Yahudi toplumunun muhalefeti ve Roma devletinin baskısı sonucunda legal bir şekilde dini özgürlüklerini yaşamakta zorlanan Hristiyanlar illegal şekilde ayakta kalmaya çalışmışlardır. Bu ayakta kalma çabaları esnasında dinde olmayan şeyleri dine ekleyerek peygamberin tebliğ etmiş olduğu orijinal dini de tahrif etmişlerdir.⁷⁷

Hristiyan inancına göre kilise Tanrı ile insanlar arasında aracılık yapan resmi bir kuruluş olarak kendini konumlandırmaktadır. Baktığımız zaman bunun fikri temelini şöyle şekillendirmişlerdir: Hz. İsa yaşadığı zaman zarfında Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edildiği için doğal olarak h.z. İsa'nın dünya hayatı son bulup göğe yükseltilince Allah'ın temsilcisi konumuna kilise geçmiştir.⁷⁸

Vicdan özgürlüğü, laiklik, demokrasi gibi olguların ana kaynağı Batı uygarlığıdır. Batı uygarlığının bu değerlerin oluşmasındaki tarihi arka planını görmez isek tam manası ile bu olguların önemini anlayamayız. Laik kelimesi Fransızcadan dilimize geçmiş olsa da aslında Yunanca 'laikos' sıfatından gelmektedir. Laikos sıfatı, Yunancada çok görülen bir ek çeşidinin eklenmesi ile 'laos' ismi üzerine kurulmuştur. Laos "halk, kalabalık, kitle" laikos da 'halka, kalabalığa, kitleye ait' demektir. Homeros'un destanlarında seçkin komutanların karşısında mütevazı askerlerin temsil edilmesi için kullanılan bu kelimenin tam kaynağı bilinmemektedir.⁷⁹

⁷⁶ Volkan Ertit, Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik, Akademik İncelemeler Dergisi 9/1,2014, 109.

⁷⁷ Hocaoglu, Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik, 94.

⁷⁸ Hocaoglu, "Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik, 97.

⁷⁹ Ergün Aybars, Atatürkçülük ve Modernleşme , Ercan Kitabevi, 2000, 157-158.

Lagos ve laikos'un bu anlamlarının dışında Tevrat tercümesinde laos ile kendini Tanrıya vakfeden 'levi' kabilesinin dışında kalan 'halk yığını' kelimesinin kastedildiği görülmektedir. Levi kabilesi ise 'Klaros' adı ile anılmaktadır.⁸⁰

'Laiklik' kavramı, Türkiye'de olduğu gibi Avrupa devletlerinde de çok uzun ve anlaşılması güç tarihi, kültürel, toplumsal ve ekonomik gelişmeler sonucu kendini göstermiştir. Kavram köken itibari ile Orta çağ Avrupa'sına kadar gitmektedir. Kilisenin hâkim güç olmasına karşın Rönesans ve Reform hareketleri ile laiklik ve sekülerlik ortaya çıkmıştır.⁸¹

Laiklik ilk defa İngiltere'de 16. yy.'da papaz olmayanların da kiliseleri yönetebilmelerini isteyen fikir akımını ifade için kullanılmıştır.⁸² Kavram, din söz konusu olduğunda "devletin mutlak tarafsızlığı" anlamında irdelenmiştir.

'Lâik' kelimesinden ve bunun lügatteki manasından başlayalım. Laïc, 'laïque' Lâtince Laicus aslından alınmış Fransızca bir kelimedir. Lügat mânasiyle, ruhanî olmayan kimse, dinî olmayan şey, fikir, müessese, sistem, prensip demektir.⁸³

Laiklik kelimesi eski Yunancada 'laikhos' biçiminde geçmekte olup; toplum, topluluk, halk ile ilgili olan gibi anlamları içermektedir. Latince karşılığı 'laicus' olup anlamı yine değişmemiştir. Sözcüğün yalın biçimi ise yine Yunanca 'laos'tur, o da toplum, topluluk, özellikle halk karşılığı anlamına gelmektedir. Sözcüğün kökeninde, anlam ağırlığı 'halk' denen, büyük çoğunlukla ilgili bir içerik vardır, böylece 'laikhos\laixos' halkla, toplumla ilgili işler, onlarla bağlantılı olan anlamlarına gelmektedir.⁸⁴

Laik kelimesinin terim anlamı, genel olarak "belli bir meslek grubuna dâhil olmayan kişi", özel olarak da "ruhban sınıfına dâhil olmayan kişi"dir.⁸⁵

Katolik toplum yapısına göre insanlar iki sınıfa ayrılır. Birinci sınıf 'clerge' veya 'klerje' denilen sınıftır ve bunlar o toplumdaki din adamları ve ruhaniler sınıfını

⁸⁰ Aybars, Atatürkçülük ve Modernleşme, 158.

⁸¹ Ömer Faruk Darendel, Sekülerleşme ve Laiklik Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VI/11,2015, 153.

⁸² Gürsoy, İslam Ansiklopedisi, 62.

⁸³ Ali Fuad Başgil, Din ve Laiklik, Yağmur Yayınları, 2007, 151.

⁸⁴ Erdal Gışi, Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi, The Journal Of Europe - Middle East Social Science Studies 1/1, 2015, 2.

⁸⁵ Durmuş Hocaoglu, Laisizm'den Milli Sekülerizm'e, Selçuk Yayınları, 1995, 133.

oluştururlar. Bu sınıf da kendi içinde ‘regulier’ ve ‘sekulier’ olarak ikiye ayrılır. Birinci sınıfa dâhil olanlar, sosyal hayattan kendini soyutlayan ve ömürlerini manastırlarda ibadetle geçiren din adamlarıdır. İkinci sınıf ise papaz ve piskoposlar gibi diğer insanların arasına karışarak yaşayan din adamlarını ifade eder. Katolik toplumda laik olarak nitelendirilen kısım ise bu iki sınıftan hiçbirine dâhil olmayan kişilerdir.⁸⁶

Laik kelimesi, ‘ruhban olmayan’ (non-klerikal), kilise dışı anlamına gelir. Bu kavram ruhban olmayan anlamına gelmektedir. Özel olarak ise gayri-Hıristiyan olmak gibi bir anlam taşımaktadır. Burada kilise dışı kavramı ile kilisede bir görevi bulunmadığı anlatılmaya çalışılmıştır. Anti-klerikal kavramı ile karıştırılmaması gerekir çünkü anti-klerikalizm kilisenin devlet işlerine karışmasına karşı çıkan bir düşünce akımıdır.⁸⁷

Laikliğin asıl hedefi insanın genelde evrene, özelde ise toplumsal hayata bakışında dinin etkisini mümkün olduğu ölçüde azaltmaktır. Bu tanım, dinî herhangi bir kavramın, sözgelimi, bilimle ilgili bir konuşmada yer almasına izin vermez. Yine bu tanım, başta dil olmak üzere, kültür alanındaki bütün dinî işaret ve sembolü ayıklamayı talep eder.⁸⁸

Laiklik kavramını ilk kez 19.yüzyılın sonlarında 1973’te bir Felsefe Doçenti olan Ferdinand Buission dillendirir. Buission Fransa’da belirli bir dönem Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak çalışmış ve ilköğretimden sorumlu kişi olmuştur. Fransa’da yapılan ‘Pedegoji ve Temel Öğretim Sözlüğü’ çalışmasında laiklik kavramının ilk sistematik bir şekilde tanımını yapan kişidir.⁸⁹

“Kavramlar yolculuk yaparlar hem mekân hem de zaman içinde” zaman içindeki yolculukları kavramların olgunlaşmasına vesile olur fakat mekân içerisinde yapılan kavram yolculuğu kavramların anlam kaymalarına sebep olabilmektedir.⁹⁰

“Laiklik hayatı ruhani kürede yaşamak isteyenlerle, dünyevi kürede yaşamak isteyenler arasındaki alan paylaşımının adı olmaktadır.”⁹¹

⁸⁶ Başgil, Din ve Laiklik, 159.

⁸⁷ Hocaoglu, Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik, 99.

⁸⁸ Atilla Yayla - Ekrem Saltık, Siyaset Teorisene Giriş, Kesit, 2012, 145.

⁸⁹ Jean Baubérot, Laiklik Tutku ile Akıl Arasında 1905-2005, çev. Alev Er, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, 89.

⁹⁰ Mehmet Ali Kılıçbay, Laiklik Ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek, Yapı Kredi Yayınları 1,1994, 15.

⁹¹ Kılıçbay, Laiklik Ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek, 17.

Avrupa orta çağ dönemi de dâhil olmak üzere ruhani kürenin yani dinsel kürenin etki alanında yaşamış bir medeniyettir.

Laikliğin tarihçesine baktığımızda Burjuvazi sınıfı ekonomik gücünün yanında siyasi güç de kazanmak istemektedir. Fakat siyasi güç kazanmasını engelleyen iki güç karşısında bulunmaktadır bunlardan birincisi devleti yöneten aristokratlar ikincisi ise aristokratları destekleyen ruhban sınıfıdır. Burjuvazi sınıfının maddi durumu iyidir ama mülkiyet hakkı yoktur. İsterse kral ve kilise mallarına el koyabilecek durumdadır. Bu sebepten dolayı Burjuva sınıfı içlerinde J.J. Rousseau, Diderot ve Descartes gibi filozofların bulunduğu fikir insanlarını desteklemiş, aristokratların ve kilisenin insan aklı ile yıkılabileceğine inanmışlardır. İşte bu mücadele sonucunda laiklik ortaya çıkmıştır.⁹²

Başlangıçta acıların ve sevginin dini olan Hristiyanlık devlet dini haline gelince baskıcı bir dine dönüşmüştür. Hristiyan teolojisinin en önemli isimlerinden birisi olan Saint Augustin (354-430), laiklik açısından genel felsefeyi şöyle çizmiştir: Yeryüzünde iki devlet vardır: dünya devleti sitesi ve tanrı devleti sitesi. Dünya devleti ne kadar çok acımasız ve gaddar ise tanrı devleti ise bir o kadar şefkatli ve merhametlidir. İşte Hz. İsa'nın da ortaya koymaya çalıştığı devlet sistemi budur. Hristiyanların da bunun için çalışmaları gerekir.⁹³

3.2.1. Laikliğin farklı yorumları

Laikliğin tek bir anlayışı ve yorumlanması bulunmamaktadır. Bu kavramı üç alanda ele alabiliriz: Felsefi, sosyolojik ve siyasi-hukuki. Felsefi laiklik, insan bilgisinin referansını tanrı olmaktan çıkartılmasıdır. Sosyolojik laiklik, dinin toplumsal hayattaki etkisinin giderek azalmasıdır. İnsanların gündelik yaşantılarında dini referanslara daha az başvurulması, dini kaynakların yerini başka türlü kaynakların almasıdır. Ancak bu yaşanması istenen görüşlerde sosyolojik laiklikte baskı ile yaptırma gibi bir durum söz konusu değildir. Bu beklenen davranışların kendiliğinden oluşması istenir. Siyasi-hukuki laikliğin görüşünde ise siyasi iktidarın kaynağı tanrısal

⁹² Niyazi Öktem, Laik Görüşlerin Temel Felsefesi", Yapı Kredi Yayınları 1,1994, 35.

⁹³ Öktem, Laik Görüşlerin Temel Felsefesi, 41.

değil dünyevidir. Hukuki olarak da hukukun kaynağının dini referans almak yerine akli esaslara göre hareket etmesidir.⁹⁴

3.2.2. Laikliğin işlevi

Laikliğin en temel görevi dinler karşısında tarafsız kalmasıdır. Devletin dinler karşısında tarafsız davranması, toplumsal yaşam alanlarını dinlerden temizlemesi anlamına gelmemelidir. Tam tersine dinin devletin baskı yönlendirme ve istismarından kurtarmasıdır. Yani laiklik dinlere özgürlük alanı açmaktır.⁹⁵

Hristiyanlık istenmeyen bir din iken 380 yılında Roma imparatoru I. Theodosius'un emri ile resmi din ilan edilince ezilen din ezen din konumuna geçmiştir. Hristiyanlık resmi kurumlara girmeye başladı, aynı zamanda 392 yılında çok tanrılı dinler yasaklandı. En son Haçlı Savaşları, engizisyon mahkemeleri ile bu süreç tam olarak zirveye ulaşmıştır.⁹⁶

3.2.3. Dünyada laiklik

Laikliğin bilimdeki gelişmelerin sonucunda doğduğu görüşü yaygın bir görüştür fakat bu görüş tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Laiklik bilimin ortaya çıkardığı bir kavram olmaktan ziyade hayatın ortaya çıkarmış olduğu bir olgudur. Laiklik insanların uğraşlar sonucunda ortaya çıkan ürünler gibi değil tarihin akışına uygun olarak şekillenen bir olay olarak karşımıza çıkmıştır. Avrupa tarihinde devletlerin dini resmileştirmesi sonucunda yıllarca süren iç savaşlar baş göstermiştir. Din artık ortak bir payda olmaktan çıkmış, yerini laiklik almaya başlamıştır.⁹⁷

Dünya devletlerinde laiklik uygulamalarına baktığımız zaman Amerika Birleşik Devletleri'nde din devlete karşı özerk bir yapıda hareket etmiştir. ABD'deki laiklik Türkiye ve diğer Avrupa ülkelerine göre daha yumuşak bir geçiş dönemine sahne olmuştur.⁹⁸

⁹⁴ Yayla-Saltık, Siyaset Teorisine Giriş, 135-136.

⁹⁵ Yayla-Saltık, Siyaset Teorisine Giriş, 138.

⁹⁶ Henri Pena Ruiz, Laiklik Nedir?, Çev. Ümran Derkunt, Gendaş A.Ş., 2007, 43.

⁹⁷ Yayla-Saltık, Siyaset Teorisine Giriş, 137.

⁹⁸ Ramazan Akkır, Modern Zamanlarda Ulus-Devlet ve Din-Devlet İlişkilerinin Batı Dünyası Çerçevesinde Değerlendirilmesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1, 2018, 106.

Fransa’da 1789 Fransız İhtilali ve 1905 yılında yapılan kanun⁹⁹ ile devlet ile kilise arasına çizgiler konulmuş ve kilisenin siyasal olarak hareket etmesinin önüne geçilmiştir. Bu kanun ortaya çıkana kadar Fransa’da çok sayıda tarihi olaylar yaşanmıştır.

Alman Anayasası tüm dinlere karşı eşit mesafede yaklaşım sergilemektedir. Alman halkı, kilise ve devlet kurumlarını ülkenin refahını artırmaya yönelik çalışan kurumlar olarak görmektedir.¹⁰⁰

İngiltere’de devletin başı olarak kabul edilen kraliçe, aynı zamanda İngiltere kilisesi olan Anglikan Kilisesi’nin de başı olarak kabul görmektedir. İngiltere’de devlet, dini okulları finanse etmek ile birlikte tüm kamu kuruluşlarında insanların dini anlamdaki ihtiyaçlarını maddi olarak karşılamaya çalışır. Tüm din eğitimi ve hizmetleri devlet tarafından karşılanmaktadır.¹⁰¹

3.2.4. Osmanlıdan günümüze Türkiye’de laiklik

Osmanlı’nın devleti koruma refleksiyle yapmış olduğu hareketler aslında tam olarak laikleşme hareketi değildir, daha çok seküler yaşam tarzına evrilme olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı döneminde yapılan ilk laikleşme çalışmaları eğitim ve hukuk alanında yaşanmıştır. Eğitim alanında askeri okullarda Batılılaşma çalışmaları III. Ahmed, I. Mahmud, III. Selim döneminde yapılan yeniliklerle sürmüştür. Sivil eğitim alanında ise II. Mahmud döneminde batılılaşma başlamış ve İstanbul’da ilköğretim zorunlu hale gelmiştir.¹⁰²

Osmanlı Devleti, son dönemlerde Yeniçeri Ocağını tehdit olarak gördüğü gibi medreseyi de devlete karşı tehdit olarak görmekteydi. Bunun sonucunda medreselerin, Batılılaşan okulların karşısında güç kaybetmesine bilerek ve isteyerek göz yumulduğu

⁹⁹ Akkır, Modern Zamanlarda Ulus-Devlet ve Din-Devlet İlişkilerinin Batı Dünyası Çerçevesinde Değerlendirilmesi,109.

¹⁰⁰ Akkır, Modern Zamanlarda Ulus-Devlet ve Din-Devlet İlişkilerinin Batı Dünyası Çerçevesinde Değerlendirilmesi, 113.

¹⁰¹ Akkır, Modern Zamanlarda Ulus-Devlet ve Din-Devlet İlişkilerinin Batı Dünyası Çerçevesinde Değerlendirilmesi, 117.

¹⁰² Hocaoglu, Laisizm’den Milli Sekülerizm’e, 151.

düşünülmektedir. Çünkü medreselerin çöküş döneminde medreseleri iyileştirmek için hiçbir şekilde reform yapılmamıştır.¹⁰³

Laikleşmenin ikinci ayağı hukuk alanında yaşanmıştır. Şeriat ve örfi Hukuk sistemi ile yönetilen Osmanlı Devleti “millet” sistemi ile hukuki sorunlarını çözerken çeşitli reform hareketleri ile hukuk alanında da Batılılaşma gayretleri içine girmiştir. Gülhane Fermanı ile hukuk alanında yapılacak çalışmaların temelleri atılmıştır.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde laiklik kavramı yavaş yavaş kullanılmaya başlanmış, ilk kullanan kişi Ali Suavi olmuştur.¹⁰⁴

Yaşanan gelişmelere baktığımız zaman Osmanlı Devleti’nin askeri anlamdaki başarısızlıkları toprak kayıplarına sebep olmuştur. Yaşanan toprak kayıplarını Osmanlı Devleti Batı menşeli ıslahat hareketleri ile çözebileceğini düşünmüştür. Yapılan bu ıslahatlar aslında laiklik için bir temel atma olayına dönüşmüştür.

Batı’da laiklik dini yaşam hakkının güvencesi iken Türkiye de ise bir kesim tarafından laiklik dini yaşama yapılan baskılar olarak algılarken diğer bir kesim ise laikliği din ve devlet işlerini ayıran bir ilke olarak görmektedir.

Türkiye’de ise durum farklıdır Halkın laikliği anlayamadığı gibi devlet de laikliği tam olarak anlayamamıştır. Bunun sonucunda yapılan uygulamalar halka zulmetmeye kadar gitmiştir. Türkiye’de insanların kutuplaşmasına sebep olmuş ve yıllarca aynı meselelerin tartışılması ile ülke zaman kaybetmiştir.

Laikliğin Türkiye’deki tarihi sürecine baktığımız zaman Batı karşısında askeri anlamda yenilgiler alan Osmanlı devletinin topraklarını korumak amacıyla “Batılılaşma” ile birlikte başlayan süreçtir.¹⁰⁵

Türkiye’deki laiklik ile Avrupa’daki laikliğin farklı anlaşılmasının arka planında yaşanan tarihi birikim vardır. Osmanlı Devleti’nde Avrupa’da olduğu gibi hiçbir zaman din ve devlet işleri keskin bir şekilde ayrılmamıştır. Kilise ve Kral ayrımı gibi bir ayrım yapılmamıştır. İslam dini Hz. Muhammed zamanından bu zamana kadar hayatın içinde, devlet işlerinde, sosyal, kültürel olaylarda fikir sahibi olan bir din

¹⁰³ Hocaoğlu, Laisizm’den Milli Sekülerizm’e, 153.

¹⁰⁴ Hocaoğlu, Laisizm’den Milli Sekülerizm’e, 168.

¹⁰⁵ Hocaoğlu, Laisizm’den Milli Sekülerizm’e, 148.

yaklaşımı ile hareket etmiştir. Hristiyanlık da bulunan “Sezar’ın hakkı Sezar’a, Tanrı’nın hakkı Tanrı’ya” ilkesi ile İslam dinin hiç alakası olmamıştır.

Bu sebepten dolayı Peygamber öncesinde olduğu gibi sonrasında kurulan devletlerde de Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Osmanlı Devleti gibi İslam devletlerinde de din sürekli olarak hayatın ve siyasi olayların içinde olmaya devam etmiştir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında laiklik ilkesine karşı Şeyh Sait isyanı ve Menemen isyanı laikliği gerekçe göstererek yapılan isyanlar olarak tarihe geçmiştir. Halka tam anlamıyla anlatılmadan kabul ettirilmeye çalışılan laiklik ilkesi ne yazık ki Türkiye’de insanların yıllarca siyasi olarak kutuplaşmalarına sebep olmuştur.

Osmanlı döneminde laiklik ile alakalı yapılan ıslahatların sebebi; Balkanlarda yaşanan gelişmeler sonucunda milliyetçiliğin karşısında dinin artık yara aldığını ve Osmanlı’yı bir arada tutmayı başaramadığı düşüncesidir. İkinci sebep ise Şeriat Mahkemeleri’nin yaşanan toplumsal değişime ayak uyduramaması olarak gösterilebilir. Osmanlı Devlet’inde Mecelle bu değişimlere ayak uydurabilmek için yapılan çalışmaların ilki olarak gösterilebilir. Daha sonra eğitim almaya Avrupa’ya giden Jön Türkler de din ve din kurumuna göstermiş olduğu tepkilerde Osmanlı yöneticilerinin laikliğe yönelik politika izlemelerine sebep olmuştur.¹⁰⁶

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı bunun en güzel örneklerinden biridir. Ahmet Cevdet Paşa, Mecelle komisyonunda İslami referanslar ile bir kanun yapmaya çalışırken Tanzimat paşaları ile uyuşmazlık içine girmiştir.¹⁰⁷ Osmanlı Devleti’nde dönemin devlet adamları ve aydınları bir hukuk çalışmasına ihtiyaç olduğu konusunda fikir birliği içerisinde olmuşlardır. Fakat bu hukuk çalışmasının yöntemi konusunda fikir birliği sağlayamamışlardır. Bu ayrışmanın sebebi İslam Hukukuna dayalı bir çalışma mı yoksa Fransız Medeni Kanununa dayalı bir çalışma mı olacağı konusunda yaşanmıştır. Ahmet Cevdet Paşa Fransız Medeni Kanununa dayalı bir çalışma yapılırsa yabancı devletlerin güdümü altına girebileceği endişesi taşıdığından dolayı İslam Hukukuna dayalı olmasından yana taraf almıştır.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Mehmet Zeki Duman, Türkiye’de Laiklik sorunun siyasi temelleri, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi 7/2 2010, 291-293.

¹⁰⁷ Mustafa Kemal Şan, Baskıcı Bir Laiklik Modeli Olarak Türk Laikliğinin Anatomisi, Akademik İncelemeler Dergisi 7/2, 2012, 3.

¹⁰⁸ Ebu’l-ula Mardin, Medeni Hukuk Cephesinde Ahmet Cevdet Paşa, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 61,63.

Ali Fuat Başgil, Türkiye’de din-devlet ilişkilerini üç döneme ayırmıştır. Birinci dönem “dine bağlı bir devlet” bu dönem Osmanlı Devleti’nin 19.yüzyıl’ın birinci çeyreğine kadar devam eden dönemdir. İkinci dönem ise 1839 yılında ilan edilen Gülhane Fermanı’ndan 1924 yılında Diyanet İşlerinin kurulmasına kadar devam eden ‘yarı dini devlet’ dönemidir. Üçüncü ve son dönem ise 1924 yılından sonra başlayan ‘devlete bağlı din’ sistemidir.¹⁰⁹

II. Abdülhamit tarafından 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-i Esasi ilk yazılı anayasa olarak kabul edilmektedir. Bu anayasada “Devletin dini İslam’dır” denilmesine rağmen gayrimüslimlere tanınan haklar ile birlikte ibadet hürriyeti garanti altına alınmıştır. Bu durum Osmanlı döneminde yazılı anlamda ilk laikleşme hareketi olarak kabul edilir.¹¹⁰ Kanun-i Esasi, Ali Fuat Başgil’e göre ne tam laik ne de tam dini bir yasadır. Laik bir anayasa değildir çünkü “Devletin dini İslamdır”. Maddesi yer alır. Dini bir yasa değildir çünkü beşer ürünü bir yasaya bağlıdır.¹¹¹

1921 Anayasası olağanüstü koşullarda hazırlanmış bir anayasadır. Anayasada öncelik devletin düşman işgalinden kurtulması olduğu için herhangi bir insan hakları ve hürriyeti ile alakalı çalışma yapılmamıştır. 1923 yılında Cumhuriyet’in ilanı ile alakalı yapılan değişiklikte 2. maddede “devletin dini İslam’dır şeklinde yer almıştır.”¹¹²

Kurtuluş Savaşı’nın kazanılması ile 1924 yılında yeni anayasaya ihtiyaç duyulmuş ve 105 maddeden oluşan bir anayasa kaleme alınmıştır. Türkiye’nin en uzun soluklu yürürlükte kalan anayasası olan 1924 Anayasası, laiklik ile örtüşen ve örtüşmeyen maddeleri ile yürürlüğe girmiş, daha sonradan iktidarın ideolojisi doğrultusunda laikliğe aykırı olduğu düşünülen maddeler anayasadan çıkarılmıştır. 1928 yılında “Devletin dini İslam’dır” maddesi çıkarılmıştır. Yine 16. maddede bulunan yemin metnindeki “vallahi” ifadesi kaldırılmış, yerine “namusum üzerine söz veririm” getirilmiştir. 28. maddede bulunan meclisin din işlerini düzenleme görevi kaldırılmıştır. 1961 Anayasası’nda laiklik kavram olarak 2. maddeye eklenmiş ve Anayasaya girmiştir. 16. Madde de ise din ve vicdan hürriyeti kanuni güvence altına

¹⁰⁹ Başgil, Din ve Laiklik, 187-189.

¹¹⁰ Fatih Özkul, Anayasamızda Laiklik İlkesi, Ankara Barosu 4, 2014, 285.

¹¹¹ Başgil, Din ve Laiklik, 183.

¹¹² Özkul, Anayasamızda Laiklik İlkesi, 286.

alınmıştır. 1982 Anayasasının 1961 Anayasasına göre daha kısıtlayıcı olduğu düşünülse de laiklik konusunda 1961 yılında kabul edilen değerler korunmaya çalışılmıştır.¹¹³

Türkiye Cumhuriyeti'nin laikleşme serüvenine baktığımız zaman şöyle bir tablo karşımıza çıkıyor.¹¹⁴

A. Devletin Laikleşmesi

1. TBMM açılması.
2. 1921 Anayasası.
3. Saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyetin ilanı.
4. Halifeliğin İlanı.
5. 1924 Anayasası.
6. 1927 Anayasa değişikliği.
7. 1960 laiklik ilkesinin Anayasaya girmesi.

B. Hukukun Laikleşmesi

1. Şer'îye Vekâleti'nin kaldırılması.
2. Mecelle'nin kaldırılması.
3. Türk Medeni ve Türk Ceza Kanunu'nun kabul edilmesi.
4. Kadın haklarına ilişkin yasal düzenlemeler.

C. Kültürün Laikleşmesi.

1. Türbe ve tekkenin yasaklanması, dini anlam içeren unvanların yasaklanması.
2. Harf devrimi.
3. Giysi devrimi.
4. Tarih devrimi.
5. Takvim ve ölçüler. Bayram ve resmî tatillerle alakalı düzenlemeler.
6. Dil devrimi

¹¹³ Özkul, Anayasamızda Laiklik İlkesi, 284-294.

¹¹⁴ Ahmet Zeki Ünal, Dinselliğin Dönüşümü Bağlamında Laiklik ve Sekülerlik - Modern Türkiye Örneği- Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1997, 60.

Türkiye’deki yaygın kanı, laiklik olgusunun Mustafa Kemal Atatürk ile başladığı yönündedir. Fakat laiklik, Cumhuriyet ile başlamamıştır laikliğin kökenleri daha eskilerde aranmalıdır.¹¹⁵

Türkiye’de laiklik ve Batılılık birçok konuda eş değer olarak görüldüğü için Türkiye’de Batılılaşmanın hangi süreçlerden geçtiği önemlidir. Askeri Restorasyon Dönemi (1774-1826), Toplumsal Restorasyon Dönemi (1826-1865), Toplumsal Dönüşüm Dönemi (1865 ve sonrası), Radikal Dönüşüm Dönemi (19.yüzyıl sonrası) ve son olarak Cumhuriyet Dönemi (1923 ve sonrası) ile birlikte Türkiye batılılaşma süreçlerini yaşamıştır.

19. yüzyıla gelindiği zaman Osmanlı Devleti’nin laiklik eğilimine hızla girdiği görülmektedir. Osmanlı Devleti’nde şariat kanunları olduğu gibi aynı zamanda birikim olarak Osmanlı dönemine kadar gelen örfi kanunlar da bulunmaktaydı. Bu örfi kanunlar Türk töreleri, Bizans kültürü, İran kültürü, Arap kültürü gibi etkenlerden oluşmaktadır. Zamanla bu örfi kanunların yerini Batı kökenli değerler almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti’nde matbaada sadece bilimsel çalışmalar basılabilmekteydi. Dini yayınlar matbaalarda basılamamaktaydı. Bu durum rasyonel bir alanın açılmasına ve dünyevi alanın genişlemesine sebep olurken din, gündem dışına çıkıyordu. Cumhuriyet yıllarına gelindiğinde dinin hâkim olduğu bir alan neredeyse kalmamıştır.¹¹⁶

3.2.5. Laiklik çeşitleri

Laiklik, dine yaklaşım koşullarına göre farklı şekillerde karşımıza çıkabilmektedir. ‘Açık’ veya ‘kapalı’ ‘yumuşak’ veya ‘katı’ ‘liberal’ veya ‘cumhuriyetçi’ özelliklerine göre ayrılabilir.¹¹⁷

‘Açık’ veya ‘yumuşak’ daha çok din ve vicdan özgürlüğünü önemseyen bir anlayışa sahipken ‘kapalı’ veya ‘katı’ laiklik anlayışı ise dini özgürlükleri kısıtlayabilecek potansiyele sahip bir anlayışa sahiptir. Liberal laiklik anlayışı kamusal

¹¹⁵ Durmuş Hocaoglu, Sekülerizm, laisizm ve Türk Laisizmi, Türkiye Günlüğü, 1994, 48.

¹¹⁶ Sami Zariç, Türkiye’de Laiklik ve Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Laiklik Anlayışı, Malatya: İnönü Üniversitesi, 2016, 44.

¹¹⁷ Serkan Kafkas, Batı’da Laiklik Olgusunun Kavramsal ve Tarihsel Gelişimi: Siyasal ve Toplumsal Bir Analiz, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, 2020, 24.

alanda dinin yaşanması açısından daha hoşgörölü bir politika izlerken Cumhuriyetçi laiklik politikasını benimseyenler ise kamusal alanda dini yaşam hakkına daha sert tepkiler vermişlerdir. Ahmet Kuru ise ‘dışlayıcı’ laiklik ve ‘pasif’ laiklik olarak iki gruba ayırır laiklik uygulamalarını. Dışlayıcı laiklik, dinin kamusal alandan çıkarılmasını ister ve dinin tamamen özel yaşam alanında kalmasını savunur. Pasif laiklik ise daha çok dinin kamusal görünürlüğüne göz yumarak pasif bir konum alması anlamına gelir.¹¹⁸

Ruiz, laiklik kavramını ‘açık’ ve ‘kapalı’ gibi adlandıranlara karşı çıkmıştır. Nasıl ki özgürlük için açık ve kapalı terimi kullanılmıyorsa laiklik için de kullanılmaması gerekir. Bu kavramları ortaya atanlar direkt olarak laikliği eleştiremedikleri için bu şekilde eleştiri yaptıklarını düşünmektedir.¹¹⁹

¹¹⁸ Ahmet Kuru, Pasif ve Dışlayıcı Laiklik Abd, Fransa ve Türkiye, çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, 14.

¹¹⁹ Ruiz, Laiklik Nedir?, 116.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. NİYAZİ BERKES'TE DİN VE LAİKLİK

4.1. Niyazi Berkes'te Din

Niyazi Berkes, din dediğimiz toplumsal ve insansal olgunun, yüksek uygarlık tarihinde Asya ile Yakındoğu da doğduğunu düşünür. Bunun nedenini gösteren bilimsel bir yapıta ise rastlamadığını belirtir. Bir toplumda dinin payını incelerken Berkes şu sorunun cevabını arar: Tarihsel bir din, toplumun gelenekselleşen değer yargılarının neresinde ve ne ölçüde yer almaktadır. Dünyasal kurumlarla dinsel kurumlar arasındaki araştırmaların genellikle kilise ve devlet üzerine yapılan tartışmalar olduğunu belirtmektedir. Fakat dinin devlet karşısındaki konumundan daha çok dinin toplumun değerler sisteminde ne kadar yer ettiği meselesi daha önemlidir. Eğer böyle bir başlangıç yapılırsa dinsel bir kurumun ne kadar siyasal bir işlev üstlendiği ya da tam tersi siyasal bir kurumun ne kadar dinsel bir rol üstlendiği saptanabilir.¹²⁰ Berkes, dünyasal kurumlar derken devlet kurumunu dinsel kurum derken ise kilise kurumunu kasteder. Batı dünyasında ise dünyasal ve dinsel kuralların daha keskin çizgiler ile ayrıldığının altını çizer.

Berkes Analitik açıdan bakıldığı zaman din olgusunun üç açıdan ele alınabileceğini belirtmektedir.

- a. İlk olarak din kavramını, tarihsel bir inanç, eylem ve kurallar sistemi olarak ifade eder.
- b. İkinci olarak ise devletin amaçları için uygun hale getirilen, topluma yol göstermek için yumuşatılmış olan bir din olgusu olarak ele alır.
- c. Son olarak dini, kişinin eylemlerini etkileyen inanç türü olarak tanımlar.

Berkes, dinlerin altın çağını yani en popüler oldukları dönemi 'Orta Çağ' dönemi olarak ifade eder. Burada bahsedilen dinlerden kasıt İslam ve Hristiyan dini gibi olan vahiy temelli dinlerdir. Bu dinlerin gelişmeleri, çeşitlenmeleri bütün dünyaya

¹²⁰ Niyazi Berkes, Teokrasi ve Laiklik, Adam Yayıncılık, 1984, 12,13.

yayımları hep bu dönemde gerçekleştiğini belirtir. Dinlerin öğrencileri zamanla o dinin öğrencileri olmuşlardır. Bu öğrenciler dünyanın her yerine dinlerini götürebilmek için bu dönemde çaba sarf etmişlerdir. Sınırlar aşan denizler geçen misyonerlerin, dervişlerin, erenlerin, şeyhlerin, müritlerin hepsinin tek amacı dinlerini en ücra köşelere kadar götürebilme ve diğer insanlara ulaştırabilme arzusu olmuştur. Berkes, dinlerin Orta Çağ'da en popüler dönemlerini yaşadığını, insana şekil verme çabası içinde olduğunu 'dünya ile gürüştiği' sözcüğü ile açıklayan Berkes, dinlerin sadece inanca dayalı bir yaşam şekli arzu ettiklerinden bahseder. Fakat günümüz dünyasında dinlerin bu kadar etkisinin kalmadığını tam manası ile ölmeseler bile yaşam mücadelesi verdiğini düşünmektedir.¹²¹

Berkes'e göre günümüz dünyasında dinlerin dünyaya şekil vermesi, insanları yönetmesi, onların dinin istediği gibi hayat sürmeleri, en azından Orta Çağ Dönemi'ne göre fazlasıyla zorlaşmıştır. O'na göre insanlar Modern Çağ'da artık dinle alakalı bir sorun ile karşılaşmıyor. İnanca dayalı yaşam tam olarak yok olmuş değil fakat o altın çağda ki gibi bir dini yaşayış şeklide neredeyse yok artık. Tam manası ile dinlerin içselleştirilmeden yaşandığını düşünen Berkes, bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: "Bu çağda dinlerin anladığı anlamda inanç insanı yok artık taklit insanı var. Modern çağın sorunu 'inanç' sorunu değil 'düşün' sorunudur. Sorunların ilki zor ikincisi kolay diye düşünürsek yanılırız. Kılı kırk yaran İlahiyatçılar insanı 'inanç' insanı yapmanın çok güç bir iş olduğunu sanırlardı fakat insan için inanmak kadar kolay düşünmek kadar zor bir şey yoktur."¹²² Berkes Orta Çağ'da dinlerin insanın yaşamına biçim verme, biçim verirken dini kuralları referans alma ve dine göre bir yaşam sunma gayreti içerisinde hareket ettiklerini söyler. Aynı zamanda inanca dayalı bir yaşam var etme mücadelesi içinde olan dinlerin modern zamanda buna uygun zemin bulamadığından bahseder. Berkes'in bu düşünceleri dönemin şartlarına göre dini yorumladığını ortaya koymaktadır. Berkes modern zamanın sorununun inanç sorunu olmadığını düşünce sorunu olduğunu belirtmiştir. Modern toplumun en temel özelliği dinin etkisini ortadan kaldırmak ve onun yerine rasyonel ve bilimsel düşüncayı geçirmektir.¹²³ Fakat modern zamanda insanlar bilim alanında ilerlemesine rağmen

¹²¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 164.

¹²² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 164.

¹²³ Erol Güngör, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, Ötüken Yayınları, 1987, 169-170.

aynı ölçüde tüm sorunlarına çözüm bulamamıştır. Modern insan, iletişim ve haberleşme başta olmak üzere birçok alanda tarihin en hızlı değişimine tanık olmaktadır. Tüm bu hızlı değişim ve gelişimler insanın; depresyon, kaygı, umutsuzluk, şiddet ve psikolojik sıkıntıları engelleyememiştir.¹²⁴ Özellikle bireyselleşmenin etkisi ile insan manevi anlamda sıkıntı yaşamakta ve anlam arayışı içine girmektedir. Modern zaman insanı hem düşünce hem de inanç sorununu birlikte aşması gerekmektedir. Baktığımız zaman günümüz dünyasında insanların dine olan ilgisinin azaldığını kanıtlayacak çalışmalar yapılamamıştır. Bu tür düşünceler yorumdan öteye geçmeyen ifadeler olarak kalmaktadır.

4.2. Şeriat ve Fıkıh

Fıkıh ilmi dini hükümlerin deliller ve yöntemler yolu ile tespit edilmesi ya da önceden elde edilmiş hükümlerin bilinmesini ifade eder.¹²⁵ Berkes Şeriat'a hukuk kuralları olarak bakmakta şeriat kurallarını ortaya koyan kişilerin, İslamiyet gelmeden önce de toplumun hukuk kuralları ile ilgilenen kişiler olduğunu, İslamiyet geldikten sonra ise fıkıh işleri ile ilgilenen kişilere dönüştüğünü söylemektedir.

İslam hukuku kaynağı itibari ile ilahi bir sistemdir. Peygamber döneminde bu sistem ilahi vahyin tedricen nazil olması beraberinde bazı sorular getiriyor, peygamberde bu sorulara cevap veriyordu. Hz. Peygamberin vefatından sonra vahye dayalı hüküm koyma işi olamayacağından dolayı Müslümanlar karşılaştığı olaylarla alakalı dini hükmü ortaya koyabilmek için çalışmalar yapmışlar ve bazı kişiler bu konuda söz sahibi olmuştur. Sahabe döneminde daha çok güncel tartışmalara yönelik yürütülen bu ilmi faaliyetler tabiin döneminde ise daha sistemli tartışmalara bürünmüştür.¹²⁶

Berkes, fıkıh ilmi ile ilgilenen kişilerden en ünlüsünün kumaş ticareti ile uğraşan Ebu Hanife olduğunu bilgisini verir. Ebu Hanife'nin dünya işlerinde karşılaşılan sıkıntıları çözmek için önce gelenek, görenek, rivayet ve son olarak ise o

¹²⁴ Habil Şentürk - Selahattin Yakut, Hayatın Anlamı ve Din, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014/2, 33,46.

¹²⁵ Necmeddin Güney, Toplumsal Hayatı Düzenleyen Kurallar ve Fıkıh İlmi, İslam Hukuku Araştırma Dergisi, 2019, 33, 166.

¹²⁶ Halil Kılıç, Ebu Hanife'nin Hukuk düşüncesinde Farazi Fıkıh, Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Haziran, 2021 4, 110.

zamanlarda kitap basımı olmadığı için çok az kişinin bildiği kutsal kitaptan çıkarım yaparak ortaya koyduğu hukuk kurallarını fıkıh olarak tanımlar.¹²⁷ Berkes, Ebu Hanife'nin kumaş ticareti ile ilgilenen bir tüccar olduğunu, daha sonrasında ise günlük hayatında yaşamış olduğu sıkıntıları çözmek için dini kaynaklardan yararlanarak ortaya fıkıh kuralları çıkardığını söylemektedir. Ebu Hanife ve fıkıh ilmi konusunu, bu kadar basit bir şekilde anlatmak, hiçbir altyapısı olmadan bu ilmin ortaya çıktığını söylemek haksızlık olacaktır. Berkes'in Ebu Hanife ve fıkıh ilmi konusunda yüzeysel bir bilgiye sahip olduğu ve bu yüzeysel bilgiyle yorum yaptığı tespit edilmektedir. Çünkü Fıkıh ilminin sistemleşmesinde katkısı olan ilk kişilerden birisi Ebu Hanife'dir. Asıl ismi Numan bin Sabit olan Ebu Hanife 699 yılında Kufe'de doğmuştur. 16 yaşında iken babası ile Mekke'ye gittiğinde hadis derslerine devam etmiştir.¹²⁸ Fakat Berkes diğer bir eserinde ise Fıkıh ilminin kıyas metodu ile geliştiğini.¹²⁹ Fıkıh ilmi ile alakalı içtihat ve icma gibi kavramlardan bahsetmesi Kanada'da çalıştığı zaman zarfında İslami ilimler konusunda kendini geliştirdiğini göstermektedir.¹³⁰

Berkes'e göre Hz. Muhammed döneminde yaşayan Müslüman topluluk dünyasal anlamda üstün bir topluluktur. Daha sonrasında bu topluluk İslam dini mensuplarınca 'ümme't' olarak ifade edilmiştir. Bu topluluğun yaşadığı zaman dilimi inanan insanların hayallerinde ulaşılması güç bir zaman dilimi olarak kalmıştır. Berkes'e göre ümme't düşüncesi sadece düşünce planında kalmıştır. Bunun sebebi ise siyasal, etnik, ulusal birimler arası sınırları tanımayan, dil kaynağı ve siyasal ayrılık gibi etmenleri düşünmeden bu fikrin ortaya çıkması olarak görmektedir.

Berkes, bütün bu ayırıştırıcı yönleri birleştiren evrensel ve dinsel bir örgütün hiçbir çağda ve yerde gelişme gösteremediğini düşünür. İslam dini ile Hristiyan dininin hukuk gücü hakkında ise "İslam dininde bulunan şeriat Hristiyan dininde bulunan kilisenin 'kanon' lafı gibi hukuk gücü olmamıştır" der. Hatta ilk İslam devletlerinden olan Abbasiler dönemi de dahil olmak üzere evrensel bir şeriat kuralı ortaya çıkaramadıklarından bahseder.¹³¹

¹²⁷ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 15.

¹²⁸ Celal Yeniçeri, Ebu Hanife'nin Hayatı, Mali ve İktisadi Görüşleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, 255.

¹²⁹ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Kültür ve Yayıncılık, 2003, 321.

¹³⁰ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Kültür ve Yayıncılık, 2003, 449.

¹³¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 27.

Berkes'in deyimi ile amatör hukukçular tarafından hazırlanan kurallar çağın gereksinimlerine ayak uyduramasa bile toplum düzenini sağlamak için devletler tarafından kullanılmıştır. İslam medeniyetinde bulunan devletler de bu kuralları Hristiyan devletlerindeki gibi hiçbir zaman kanun haline getirmemiştir.¹³²

Berkes Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemine bakıldığı zaman İslam ile alakası olmayan kanunlarında bulunduğunu söylemektedir. Özellikle amme hukukunda hemen hiçbir kısmının şeriat kurallarından ortaya çıkmadığını söyler. Berkes'e göre Osmanlı devletinde bu alanda şeriat bir meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır.¹³³ Berkes İslam ile alakası olmayan derken Osmanlı Devleti'nde bazı durumlarda devletin devamlılığı ilkesinin İslam anlayışının önüne geçtiğinden bahsetmektedir. Buna örnek olarak ise kardeş katlini örnek olarak vermektedir. Fakat amme hukukunun şeriat ile alakasının olmadığını söylemek tam manası ile doğru olmaz.

Devlet için önemli olan toplumsal düzenin devam etmesi olduğundan dolayı devlet desteğini alamayan bazı şeriat kuralları uygulamanın dışında bırakılmıştır. Bazı şeriat kuralları ise toplumsal değişime ayak uyduramadığı için toplumun sorunlarına cevap vermemeye başlamıştır. Devlette, değişime ayak uyduramayan bazı şeriat kurallarını değiştirme arzusu olmadığından dolayı asıl sorunlar burada baş göstermeye başlamıştır.¹³⁴

Berkes'in tam manası ile İslami ilimlere vakıf olmadan sadece dışarıdan gözlem yapan bir sosyolog olarak olaylara baktığı görülmektedir. İslam fikhı ile alakalı tam bir donanıma sahip olmadan yorum yapması ise tartışılması gereken başka bir konudur.

4.3. Modern Çağ ve Din

Berkes'e göre Modern Çağ, bir din olarak sadece İslamiyet'e karşı değil genel olarak Orta Çağ Müslüman devlet biçimlerine karşı olmuştur. İslam ülkelerinde dinsel kurumlar siyasal kurumların dışında hareket edebilen yapılar olmamıştır. Berkes, bunun sebebinin dinin kendine özgü bir biçimi olmayışına ve ümmetin siyasal bir

¹³² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 16.

¹³³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 28.

¹³⁴ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 16.

birikim ortaya koyamayışına bağlamaktadır. Bunun sonucunda ise Berkes, dinin gelişimini denetleyen kurumun mecburen siyasal kurum olduğunu düşünür.¹³⁵

Siyasal kurumun dini kurumu denetlemesinin siyasal kurumun daha üstün olduğu anlamına gelmeyeceğinin altını çizen Berkes onu Sezaropapizm kavramı ile açıklamaktadır. Sezaropapizm: Bizans İmparatorluğunun kilise üzerinde sınırsız bir güce sahip olmasından etkilenen bir kısım akademisyenin, imparatorluk yetkisini tanımlamak için dinsel otoritenin yanı sıra bütün kamu otoritesinin de bir kişinin elinde toplanmasını isteyen kişilerin hükümdarın hem papa hem de imparator olduğunu ‘sezaropapizm’ kavramı ile açıklamalarıdır.¹³⁶

4.4. Tasavvuf, Tarikat ve Değişim

Berkes tasavvufun doğuşunu ise şöyle açıklar: Siyasal otorite tarafından dini kuralların sert bir şekilde kullanılması tasavvufu doğurmuş ve İslamiyet’teki tasavvuf anlayışı siyasi baskı sonucunda ortaya çıkmıştır. Din kurallarının devlet gücü altında kontrol edilmesi Berkes’e göre İslamiyet’in gücünü daraltmış ve en sonunda bitirme noktasına getirmiştir.

Berkes İslamiyet’te bulunan tasavvuf görüşlerinin Hristiyanlıkta olduğu gibi ne halktan kopuk bir şekilde manastırda yaşamayı ne de tamamen dünyaya bağımlı olarak yaşamayı seçtiklerini belirtir. İslamiyet’te ortaya çıkan tasavvuf görüşlerinin, mesleklere göre ayrıldıkları kardeşlik anlayışı ile yürütülen yapılar olduğundan bahsetmektedir. Berkes İslamiyet’in Orta Çağ’da bulunan tarikatların bugün ki tarikatlarla benzer yönlerinin olması ile birlikte amaçlarını gizleyen siyasi amaca hizmet eden, başka amaçlarla hareket eden tarikatlardan ayırmak gerektiğini belirtmektedir.¹³⁷

Berkes, tarikatların aslında çok sesliliğin göstergesi olduğunu düşünür. Farklı İslam anlayışı içerisinde olan tarikat anlayışlarının Osmanlı Devleti’ni olumlu anlamda etkilediğini belirtir.¹³⁸ Berkes, Osmanlı döneminde yapılan ıslahatlarda

¹³⁵ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 17.

¹³⁶ Deno J. Geanakoplos, “Bizans İmparatorluğu’nda Kilise ve Devlet: Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek”, Tarih Okulu Dergisi 2011, 169.

¹³⁷ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 17.

¹³⁸ Berkes, Atatürk ve Devrimler, 220.

ulemanın görüşünün alındığını ve ulema ocağının bu konuda çok itibar gördüğünü söyler. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nde tarikatların da bulunduğunu, tarikatların varlığının dinde çoğulculuğu beraberinde getirdiğini, aynı zamanda değişim konusunda tutucu, orta ve aşırı yönelimlerin ortaya çıkmasını sağladığını düşünür.¹³⁹ Değişim konusunda tutucu, orta ve aşırı yönelimler derken Berkes, yaşam alanında yapılan değişimler karşısında tarikatların farklı görüşlerde tepki verdiğini bununda çok sesliliğe hizmet ettiğini belirtir.

Berkes'e göre değişiklikler toplumun dünyasal düzenini sarsmaya başlayınca geleneğin en üstünde bulunan organ konumunu korumak için uğraşır ve bu durum konumunun daha da sarsılmasına yol açar. Bu sarsılmalar oldukça din ya şeriat ya da tasavvuf olarak ciddi değer kazanmaya başlar. Bu sarsıntılar şeriat ve tasavvufa daha rahat hareket etme alanı açmaktadır.¹⁴⁰

Berkes'e göre bir dönem her türlü sorunu çözebilme kabiliyeti olan din, yeni toplumsal değişimler karşısında sorun çözme kabiliyetini kaybeder. Her değişiklik isteği şeriat kuralları tarafından değişmez bir din kuralı ile çözülmeye çalışılır. Şeriat sorun çözemeyince din dışı olan alanla arasındaki çatışmalar artış gösterir. Dinsel alana uymayan her yenilik ya dünyadan çekilme (tasavvuf) ya da şeriattan ayrılma yani dinsizlik olarak algılanır. Şeriat ve tasavvufun değişim ile arasındaki uçurum arttıkça her ikisi de yeni Dünya düzenini anlamakta aciz kalmaktadır. Bu durum şeriatı kendi gücü altında bir teokrasi oluşturmaya iterken tasavvufu ise siyasal alandan daha çok uzaklaşan bir yapıya itmektedir.¹⁴¹ Berkes, her türlü sorunu çözebilme kabiliyeti olan din, derken toplum içinde meydana gelen değişikliklerden bahsetmektedir. Dinin bu değişimlere karşı bir noktaya kadar çözüm üretebildiğini fakat daha sonrasında bu değişimlere ayak uyduramadığını ve sorun çözme kabiliyetini zamanla yitirme noktasına geldiğini söyler. Aslında din, her türlü sorunu çözer dediğimiz zaman geniş kapsamlı bir cümle kurmuş oluruz bu da yanlış anlaşılmalara sebep olabilir. Çünkü İslam tarihinde Cemel Vakası gibi çözüme kavuşamayan ve günümüz de dâhil olmak üzere sonuçlarını hissettiren olaylar olmuştur. Berkes'e göre din değişim karşısında

¹³⁹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 65.

¹⁴⁰ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 19.

¹⁴¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 21.

sorun çözüme kabiliyetini kaybeder ve bunun sonucunda dinsel olan her şeyin birleştiriciliği yerine ayrılıkçı yönü karşımıza çıkar.

Berkes'e göre Şeriat, devlet de dâhil her şeyi kendi güdümü altına sokmaya çalışmaktadır. Şeriatın amacı din devleti kurmaktır. Aslında bu çabasında siyasal güçlerden farklı olarak başka tarikatlardan da destek görür. Devlet ise tasavvuf ve şeriatın güçlenmesine karşıdır.¹⁴²

Berkes, tarikatların birçoğunun açık 'antinomianizm' görüşlerinden kaçındığını düşünür. Antinomianizm kavramı, ahlaki kuralları tanımazlık veya ahlaki aldırma olarak kullanılan bir terimdir. Berkes'in bu terimi ahlaki aldırma olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Çünkü tarikatların Osmanlı siyasal çatısı altında varlıklarını sürdürmelerini teolojik ve siyasal konularda yorum yapmamayı ve suskunluğu tercih etmelerine bağlamaktadır. Hatta bunun sonucunda tarikatların genellikle ayin, ilahi, şiir ve sanat gibi alanlara yöneldiğinden bahseder. Bu yönelim onların varlığını artırmakla kalmamış aynı zamanda prestijlerini de artırarak bazı meslek gruplarında özellikle esnaf, bürokrasi ve asker sınıfının popülerleşmesine katkı sağlamıştır. Tarikatlar bazı zamanlar da devlet görevlilerini kendi içlerine almakla kalmamış zamanla padişahları bile tarikat içine aldığı gözlemlenmiştir. Bunun en büyük göstergesi bazı devlet törenlerinde tarikatların ulemanın yanında dedegan ve meşayih olarak yer alması gösterilebilir. Berkes'e göre devlet, ulema ve tarikat arasında uzun süreli ortaklıklar olduğu gibi bazı zamanlar çatışmalarda olmuştur. Örneğin halkın enflasyona yenik düşmesi sonucunda yöneticilerin lüks içinde yaşaması bir soruna dönüşmüş ulema ve tarikat sorunun kaynağını devlet olarak gösterirken devlet ise sorunun kaynağını ulema ve tarikat olarak görmüş ve devletin tarikatların üzerine baskı kurduğu dönemler olmuştur.¹⁴³ Halk tabakasına daha yakın bir görüntü çizen tarikat Müslümanlığı da kültürde ve çağdaşlaşmada rol oynayamamıştır. Tarikatçılık ya halk cehaletinin yanını tutmuş ya da soyut bir otorite karşıtlığı yüzünden devlet ile şeriatın baskısı altına girmiştir.¹⁴⁴

¹⁴² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 21.

¹⁴³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 65.

¹⁴⁴ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 204.

4.5. İslam ve Yönetim

Niyazi Berkes'e göre dinlerin genellikle dünya hayatından bağımsız bir ilahi varlığa ulaşma arzusu ile ortaya çıktıkları görülür. Fakat dinlerin siyasal zemin ile temasa geçtiklerinde ise günümüz dünyası ile ilgilenmeye başladığını belirtir. Bunun sonucunda ise dinlerin kişinin devletin yanında mı karşısında mı olduğunu sorgulamaya kadar işi götürürler. Berkes'e göre hiçbir din gelecek dünyanın hayallerini kurarken bu dünyadan da vazgeçememiştir.¹⁴⁵ Dinler kendi varlıklarını sürdürebilmek için siyasi otoriteyi de ele geçirme gayreti içerisinde olmuşlardır. Berkes dinlerin genellikle sadece Allah'a ulaşmak için uğraşmadığını aynı zamanda bu dünya hayatını da elde etmek için çabaladığını söyler ve bunu eleştirir.

Berkes dinin inanç ve hukuk mekanizması ile otorite ve toplum arasında bağlantı kurduğunu düşünür. Din olgusunun kurmuş olduğu bağlantı Berkes'e göre devlete aslında karizmatik bir nitelik kazandırmış olur. Tam manası ile Osmanlı devletin de görülen sonuçta budur.¹⁴⁶

Sosyolojiyi karizma kavramı ile tanıştıran kişi Max Weber olmuştur. Weber'in yapmış olduğu tanıma göre karizma kavramı Tanrı vergisi ve ilahi lütuf gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴⁷ Berkes, şariat kurallarına en uygun yönetim şeklinin Weber'in ortaya koymuş olduğu "Karizmatik otorite" ye dayanan devlet biçimi olabileceğini belirtir. Orta Çağ devletlerinin birçoğunun otoritelerini bir karizmaya dayandırdıklarını söyler. Orta Çağ devletleri Weber'in deyimi ile 'patrimoine' yani iktidarlarını babadan geçen güce dayandırmışlardır. Monarşi ile yönettikleri halde devleti hukuka dayandırma teorilerinin, o dönemlerde gelişmediği için kendi otoritelerini meşrulaştırma adı altında belirli simgeler geliştirmişlerdir. Osmanlı döneminde padişahların halifelik simgesini kullanması buna örnek olarak verilebilir.¹⁴⁸

Berkes 'patrimonium' kavramının Osmanlı Devleti'nde de kullanıldığını, padişahların Allah'ın yeryüzünde bulunan gölgesi olarak Allah'tan sonra gelen en önemli kişiler olması "patrimonium" kavramına örnek olarak verilebileceğini söyler.

¹⁴⁵ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 75.

¹⁴⁶ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 78.

¹⁴⁷ Sefer Yavuz, Bir Karizmatik Otorite Örneği Olarak İmamet ve Mehdi Anlayışı: Türkiye Caferileri (İğdır Örneği)", Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13/25, 3

¹⁴⁸ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 49.

Berkes'e göre Osmanlı Devleti'nde orduda ve yönetimde bulunan kişiler aslında İslamiyet'in özünde olmayan kaynaktan beslenip sanki İslamiyet'in bir gerekliliği gibi davrandıklarını belirtir. Berkes, Osmanlı Devleti'nde görev alan kişilerin, örgütlerin ve kurumların Allah'ın dini için hareket eden yapılara dönüştüğünü ifade eder. Bu yapıların zamanla Osmanlı Devleti'nin korunmasını ve aynı zamanda devlet geleneğinin korunması görevini üstlenen bir konuma sahip olduğu görüşünü benimser. Berkes'e göre Osmanlı Devleti'nde korunması gereken değer padişahlık değeridir. Bunun sebebini ise padişahlığın halifelik ile birlikte dini bir kisveye bürünmesi olarak görür. Bu durum zamanla dinsel olan alan ile dünyasal olan alanın karışmasına sebep olmuştur.¹⁴⁹

Halifeliği 'ardıllık' olarak adlandıran Berkes, kimin ardıllığı diye sormaktadır. Sadece peygamberin yeryüzünde Tanrının sözcüsü olarak karşımıza çıktığını belirten Berkes, o zaman halifelerin 'ardılın ardılı' pozisyonuna düştüğünü düşünmektedir. Siyasal tarihe baktığımız zaman kimse Tanrının yeryüzündeki ardılı olma iddiasında bulunamamış, sadece 'ardılın ardılı' iddiası ile yetinmişlerdir. Bir dönem Osmanlı padişahlarından bazılarının 'Tanrının gölgesi' denildiği olmuştur. Bu benzetmenin Katolik Hristiyanlığında papanın İsa peygamberin 'ardılı' olma iddiasına benzerliği dikkat çekmektedir. Berkes, peygamberden sonra gelen halifelerin 'ardıllığı' olayının tutmadığını, ilk Müslüman Devletin yeryüzü krallığı olarak kendini gösterdiğini fakat bu devletin peygamberin yolundan ve soyundan olmadığını, bir 'dinasti' olarak yoluna devam ettiğini söyler.¹⁵⁰ Berkes, burada "dinasti" kavramı ile hanedanlığı kastetmektedir. İlk Müslüman Devleti ise Emevi Devleti olarak tarif eder.

Berkes'e göre Müslümanların çoğu kez siyasal bir otorite içinde birleşmeleri din sorunu ya da din dışı sorunlar yaratmaya başlamıştır. Berkes, bu sorunun temelini insanların devlet denen aygıtın temel kaynağının İslam mı yoksa İslam dininden bağımsız başka bir kaynak mı olduğunu bilemediğinden ortaya çıktığını dile getirmektedir. Bu sorunun ortaya çıkışı, Müslümanların bu soruna çözüm bulamayışlarının sebebini ise şöyle açıklamaktadır: İslam dininin temel kaynağı olarak kabul edilen Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere, yardımcı kaynak sünnet ve sonradan insanların bu iki temel kaynaktan yola çıkarak ulaştıkları fıkıh ilmi İslami devlet

¹⁴⁹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 18-19.

¹⁵⁰ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 49,50.

biçimini tam manası ile ortaya koyamamıştır. Müslümanların yönetim şekli teokrasi mi, monarşi mi veya cumhuriyet mi olacağı konusu kesinlik ve netlik kazanmamıştır.¹⁵¹

Berkes'e göre tarihi geçmişe baktığımız zaman İslam medeniyetinde bulunan devletlerin kendisini İslam devleti olarak nitelediğini, fıkıh kurallarının kentlerin gelişmesi ile kendini geliştirdiğini belirtir. Vehhabilik anlayışı ve bedevi devleti düşüyle yola çıkılan süreç eskiye göre çok daha zengin bir yapıya kavuşmuş fakat İslam tarihindeki devlet biçimlerinde görülmeyen dini yönden baskıcı bir devlet yönetimini ortaya çıkarmıştır.¹⁵²

Orta çağ Müslümanlığını 'Sosyolojik hermafroditlik' olarak tanımlayan Berkes, hem devlet organlarının hem de din organlarının bir arada bulunduğunu ve iç içe geçtiğini söyler. Devletle din birdir anlayışına sebep olan algı, modern Müslüman devletlerinin Avrupa devletlerinin kolonisi olarak yaşadığından kaynaklandığını ileri sürmektedir.¹⁵³

Osmanlı Devleti bunun en iyi örneğidir. Osmanlı Devleti ne tam anlamı ile Türk Devleti ne de tam anlamı ile İslam Devleti olarak karşımıza çıkmaktadır. 'Din-ü devlet' sözcüğü ile Osmanlı Devleti kendisini Hristiyan Devletlerden hem politik hem de dinsel anlamlarda ayırıyordu. Osmanlı Devleti'nde Müslüman halk dışında kalan kısım 'millet' kavramı ile ifade ediliyor bu da Müslüman Türklerin ulus devlet olmasını engelleyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nde şariat kurallarının ortadan kalkması dünyanın yani devletin yıkılması anlamına gelmektedir.¹⁵⁴ Berkes Osmanlı Devleti'nin İslam dinini odak noktasına koymasının uluslaşması açısından olumsuz etki yarattığını belirtir. Bağımsızlık için ulusçuluğun çok önemli olduğunu vurgular.¹⁵⁵

Osmanlı Devleti'nde modern ulus- devlete temel teşkil edecek, etnik ve kültürel açıdan bir halk tabanı olmamıştır.¹⁵⁶ Günümüz dünyasında ulusal-milli kimlik

¹⁵¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 49.

¹⁵² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 49.

¹⁵³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 50.

¹⁵⁴ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 50.

¹⁵⁵ Niyazi Berkes, İkiyüz Yıldır Neden Bocahyoruz-1, Yenigün Basın ve Yayıncılık, 1997, 16

¹⁵⁶ Mehmet Güngör, Bir Kimlik İnşası Olarak Ulus-Devlet Yurttaşlığı ve Yurttaşlık Kavramının Dönüşümü, 2017, 13/2, 446.

daha az din kimliği ile tanımlansa da 16 ve 17. Yüzyılda din milli kimliğin ayrılmaz bir parçasıdır. Osmanlı döneminde din esasına dayalı bir hiyerarşi mevcuttur bu hiyerarşi sonucunda bürokratların Müslüman olma zorunluluğu vardır. Fakat bu durum diğer dinlere mensup olan insanların kendi özgür iradelerini kısıtlamak anlamına gelmemektedir. Tam aksine bu durum kendi milli bilinç kültürlerinin oluşmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar ayrıcalıklı fakat özgür değillerdi, azınlıklar ise daha çok özgür olmakla birlikte ayrıcalıklı değildiler. Bu durum gayrimüslimlerin daha çok kendisini yönetme ve milli bilinç kazanmalarına zemin hazırlamıştır.¹⁵⁷

İslam'ın dünyaya dönük bir din olması dinin dünya işlerine karışmasını artırmıştır. Fakat din toplumsal değişim ve gelişimin gerisinde kalınca da din bu gelişim ve değişimleri reddedip kapalı bir sistem içinde kalmayı tercih etmiştir. Dünya işlerinde bir din gidebileceğinden fazlasını gittiği zaman kurallaştırma çabaları sonuçsuz kalır. Kurallar biçimsellikten öteye geçemez.¹⁵⁸ Berkes, dinin gidebileceği nokta olarak, insan hayatının belirli alanlarına karışmasının bir yere kadar mantıklı olabildiğini fakat daha sonradan ortaya çıkan her duruma din olgusunun karar vermesinin içinden çıkılmaz bir hal aldığını söyler. Bunu Osmanlı döneminde insanların yeni tanıştığı tütün, çay, kahve gibi tüketim maddelerinin tüketilip tüketilemeyeceğine şariat kurallarının çözmeye çalışmasını örnek göstererek açıklamaya çalışır.

Berkes'e göre Müslümanlar İslam dininin ilk ortaya çıktığı zamanlarda toplumu din ile yönetme hedefini gerçekleştirmek için çaba sarf etmişlerdir. Fakat Berkes, ilk İslam devletini örnek göstermenin doğru olmadığını savunur, çünkü Berkes'e göre İslam dininin ilk ve tek önemli kitabı olan Kur'an-ı kerimde siyasal yaşam alanı da dâhil olmak üzere bütün toplumu kapsayacak bir kurallar bütünü olduğunu savunan bir tez ortaya atmak kolay değildir.¹⁵⁹ Aynı zamanda sadece inanç alanında birlik aranıp bu şekilde devlet kurulduğu için tarihte çok sayıda Müslüman

¹⁵⁷ Burak Gökalp, Hayrettin Özler, İki Muhayyile: İmparatorluk ve Ulus Devlet, Akademik İncelemeler Dergisi, 2021, 16 /2, 165.

¹⁵⁸ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 20.

¹⁵⁹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 27.

ülke olmasına rağmen medeniyete örnek olacak bir İslam devleti kurulamamıştır.¹⁶⁰ Berkes'in burada bahsettiği olay kanunları ile örnek olacak bir devlet kurulamamasıdır.

Berkes'e göre aslında İslam devleti kurmanın bir anlamı bulunmamaktadır. Müslümanların yaşadığı bölgede İslam devleti bulunmasa da Müslümanlar dinlerini yaşayabilirler. İslamiyet'in bulunmadığı bölgelerde İslam devletlerinde uygulanan uygulamalar görülebilir. Bir dinin dünyadaki değişimlere karşı olan tutumu, o dinin dünyaya bakış açısını şekillendirmede en etkin olan roldür. İslam, Orta çağ dönemi boyunca toplum düzenini koruma görevini en güzel şekilde yerine getirmiştir. Orta Çağ dediği kısım Müslümanların bilim alanında Hristiyan ülkelere göre daha ileride olduğu zamanlardan bahsetmektedir. Hristiyan dünyası kilisenin baskısı altında her alanda geriye doğru giderken Müslümanlar toplumsal ve bilimsel yönden en güzel zamanlarını yaşamışlardır. İslam dininin tüm bu olumlu geçen zamandan sonra ilk büyük dünyasal sorunlar ile karşılaşması Osmanlı döneminde olmuştur.¹⁶¹

Berkes'e göre İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren, İslam dini Hristiyan dininden farklı olarak kurulu düzen halinde olan bir imparatorluğun içinden çıkmamıştır. Tam aksine dinsel bir devlet olarak kendini var etmiştir. Dolayısı ile İslam dini başlangıcından itibaren siyasal bir zemin üzerinde gelişme göstermiştir. Peygamberin kurmuş olduğu bu sistem devlet tipi teokrasi sistemidir. Bütün sosyal hayatın dini kurallara göre işlediği bu sistemde, peygamberden sonra gelen halifeler zamanında da uygulama aynı şekilde devam etmiştir.¹⁶² Anladığımız kadarı ile Berkes, peygamber döneminde yaşanan İslam dininin toplumsal meselelere çözüm üretebildiğini fakat daha sonradan gelişen olaylar karşısında İslam dininin tam olarak bir yönetim şekli ortaya koyamadığını düşünür.

Berkes, Emevi Devleti döneminde teokrasi yönetiminin tam manası ile yerleştiğini düşünür. Dinsel örgütlenmenin dışında herhangi bir siyasal örgütlenmenin bu dönemde mevcut olmadığını söyler. Berkes, bu dönemde dinin sadece manevi hayat ile ilgilenmediğini aynı zamanda siyasal ve sosyal hayata yön veren en önemli detay

¹⁶⁰ Niyazi Berkes, Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler-1, Yenigün Basın ve Yayıncılık, 1997, 82.

¹⁶¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 44.

¹⁶² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 92.

olarak karşımıza çıktığını belirtir. Berkes'e göre aslında devleti meydana getiren unsur dinin kendisi olduğu için devletinde en önemli görevi dini koruma vazifesini üstlenmesidir. Dinsel devletin başında bulunan hükümdarın tek yetkili olması gerekir. Hükümdar yeryüzünde tanrının gölgesi olarak algılanır çünkü Tanrı tek olduğu için hükümdar da tek olmalıdır.¹⁶³

Osmanlı Devleti'nin din ile kurmuş olduğu ilişkiyi sadece İslam dini olarak algılayanlar hata yaparlar. Çünkü Osmanlı Devleti'nin diğer dinlerle olan ilişkisi de Osmanlının tarih sahnesinden silinmesine yol açan etkenlerden biri olarak karşımıza çıkar. Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarında laikliğin ortaya çıkış aşamasında devletin İslam ile olan ilişkisi kadar, Hristiyanlık ile olan ilişkileri de rol oynamıştır.¹⁶⁴ Hatta Osmanlının çökmesinde Hristiyanlık ile olan ilişkisi daha çok etki etmiştir diyebiliriz. Osmanlı Devleti'nin çöküşünde yalnız batı devletlerinin saldırılarına değil ona paralel olarak dinlerinde saldırıları altında kalmıştır.¹⁶⁵ Osmanlı Devleti'nin o tarihlerde Hristiyanlığın Ortodoks, Katolik ve Protestan kolları ile kurulan ilişkilerine baktığımız zaman olay daha net ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁶ Berkes, Osmanlı Devleti'nin çökmesinin sebeplerinden birinin din olduğunu belirtir ve bu dinin İslam dini olmadığını vurgular. Bu düşüncesinin sebebi muhtemelen Fransız İhtilali'nin yaydığı 'milliyetçilik' akımıdır. Çünkü çok uluslu bir yapı olan Osmanlı Devleti'ni 'milliyetçilik' akımı olumsuz anlamda etkilemiştir. Özellikle Balkanlarda bulunan gayrimüslimlerin 'milliyetçilik' akımı ile birlikte iç isyanlara kalkışması Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını hızlandırmıştır. Aynı şekilde Islahat Fermanı ile birlikte ise gayrimüslimlere yönelik dini özgürlük garantisi verilmeye çalışılmış fakat bu durum Müslümanlarında küsmesine sebep olmuştur.¹⁶⁷

Bakıldığı zaman toplumda Osmanlı Devleti'nin bir din devleti olduğu anlayışı genellikle dile getirilen bir düşüncedir. Berkes'e göre bu düşüncenin aslında doğruluğu yoktur. Bunun sebebi olarak Berkes Osmanlı Devleti'nde devleti temsil eden kurumun şeyhülislamlık makamı olduğunu ama Bizans İmparatorluğu'nda olduğu gibi devleti

¹⁶³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 92.

¹⁶⁴ Berkes, Atatürk ve Devrimler, 50-70.

¹⁶⁵ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 114.

¹⁶⁶ Aşkın Koyuncu, Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi, 2014, 16, 54.

¹⁶⁷ Şerif Demir, Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2011, 29, 331.

temsil eden kilise benzeri yapıların bulunmamasına bağlar. Bizans İmparatorluğu’nda kilisenin güdümü altında kaldığı için Roma ve Osmanlı Devleti gibi çok dinli bir yapıya sahip olamamıştır. Bizans kendi içinden çıkan farklı mezheplere bile yaşam hakkı tanımamıştır. Osmanlı Devleti’nde İslam dininden dolayı iç savaş neredeyse hiç yaşanmamıştır. Dini iç savaşın en önemli örneği olan Osmanlı-Safevi Savaşları Sünni – Şii çatışmasına dönüşmüştür fakat bunun en büyük sebebi Osmanlı-Safevi arasında yaşanan siyasal çekişmeden kaynaklanmaktadır. Müslümanlar nezdinde bu ayrılıklar sadece inanç ayrılığı olarak kalmıştır.¹⁶⁸

Berkes, ‘Teokrasi ve Laiklik’ eserinde yine bu görüşlere ters fikirleri de dile getirir. “Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti tam bir teokrasi ile yönetilmiştir” görüşünü dile getirenlerden bahseder. Bütün kanunların şeriat hükümlerine dayandığını hatta halkın yaptığı ayaklanmalarda ‘şeriat isteriz’ diye slogan attığından bahseden Berkes, halkın İslamiyet kurallarının harfiyen uygulanmasından yana olduğu görüşlerini paylaşır. Çıkarıcı hocaların, fetvalarıyla seçkin devlet adamlarının başı kesildiği ve bu görüşü savunanların Padişah II. Osman, III. Selim, Sadrazam Halil Hamit Paşa, Sadrazam Midhat Paşa ve Yazar Ali Suavi gibi kişileri bunlara örnek olarak verebildiklerini söyler.¹⁶⁹

Berkes bu fikirlere şöyle karşı çıkar: Sayılan kişilerin başı kesilsin diye hiç kimse fetva vermemiştir. Bu duruma ne İslam ne de Osmanlı anlayışı izin verir. Onları öldürtenler hocalar değildir, bir kısım Bektaşî telkinlerinin altına girmiş, disiplinden kopmuş, geleneksel düzeni unutmuş, işsiz ve sefil kişilerin hükümet adamlarına karşı ayaklanmasının sebebini din olarak görmez. Bu tezini güçlendirmek için II. Osman’ı başıboş olan yeniçeriler, III. Selim’i ise derebeylerinin oyununa gelen kişilerin darbesi, Halil Hamit siyasi kavga, yine diğer sayılan kişilerde siyasi olaylar sonucunda öldürüldüğünü belirtir.¹⁷⁰

Dinlerin geçmişteki yayılma ve yerleşme biçimine baktığımız zaman insanın dünyadaki yaşam biçimini dinlerin ortaya çıkardığını düşünürüz. Aslında bu olaylar dünyasal güçlerin yani siyaset ve ekonomi gibi faktörlere göre oluşmuş olan olaylardır. Dinlerin kalıplaşmasında en önemli etkili güç ‘ekonomik güç’ ve ‘politik güç’ olarak

¹⁶⁸ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 116.

¹⁶⁹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 159.

¹⁷⁰ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 160.

karşımıza çıkar. Politik, ekonomik ve siyasal güçler her zaman üst üste konulmuş katlar gibi olmamıştır. Bunlar bazen üst üste konulmuş, bazı zamanlarda yan yana bazı zamanlarda ise tersine konulduğu olmuştur. Bunu kesinleştiren ise ne iman ne de akıldır. Önemli olan üst-alt olması değil önemli olan kımıldatıcı güç olan ekonomik güçtür.¹⁷¹

Bu üç öge arasındaki etkileşimi bir tek senaryo üzerine oturtmak yanlış olur. Kimi zaman öyle olaylar yaşanır ki din tabakası diğer taşların üzerine çeki taşı gibi oturur. Toplumdaki ekonomik güç bütün güçlülüğünü yitirebilir. Böyle bir duruma gelmiş toplumu kımıldatabilmek için ‘devrim’ denen güllenin bu yapıya çarparak onu yıkmasından başka bir yol bulunmaz.¹⁷²

4.6. İslam Dininin Üç Önemli Bileşeni

İslam dininin üç önemli bileşeni vardır. Berkes, bu bileşen için component kavramını kullanır. Bu birleşenlerden ilki Kur’an-ı Kerim’de vurgulanan tek tanrı inancı tevhit anlayışıdır. Tevhit anlayışının getirmiş olduğu kendine has bir ahlaki yapısı vardır. Bu ahlaki yapı en üstün dönemini ilk tarikat kurumlarının ortaya çıktığı dönemde yaşamıştır. Berkes’e göre Türklerin Müslüman olduğu yıllarda aynı zamanda Anadolu’da tarikat sayıları artış göstermiştir. Berkes, bu tarikatların İslam kültürünün tek tip yapısını daha zengin daha derin bir yapıyabüründürmeyi başardığını düşünür. Berkes, burada dipnot olarak olumlu anlamda bahsettiği tarikatların cumhuriyetin ilk yıllarında politik amaçla kurulan tarikatlar olmadığını bu tarikatların spiritüel olan tarikatlar olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷³

Berkes, ikinci bileşenin ise ‘şariat’ olduğunu söylemektedir. Şeriatı fakih denilen kişilerin toplumsal eylemler karşısında üretmiş oldukları normatif kurallar olarak görür. Berkes, fıkıh okullarının açılmasını fıkıh kurallarının tamamının kur’anı Kerim’den olmadığını delili olarak bize sunmaktadır. Şeriat genel olarak İslam dininde kişinin ruhsal davranışlarını aşan geniş eylemler karşısında devreye girmektedir. Evlenme hukuku ya da çocukların sünnet edilmesi gibi daha çok geleneksel olaylarda devreye girmektedir. Şeriatın bir diğer özelliği ise kurallarının

¹⁷¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 165.

¹⁷² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 165.

¹⁷³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 47.

gerçek yaşamda karşılaşılan sorunlar karşısında tam manası ile uygulanamamasından kaynaklanmaktadır. Şeriat bütün Müslümanların hepsine uygulanan bir medeni kanun gibi yasallaştırılmamıştır.¹⁷⁴

Üçüncü bileşen ise İslam devletlerinde karşımıza çıkan yasal yapı biçimidir. Berkes'e göre İslam Hristiyanlıktaki gibi bir 'kilise' dini olmamış bir 'devlet' dini olmuştur. Berkes, İslam dininin maalesef sadece ilk iki bileşenden oluşmadığını en önemli bileşenlerden birinin de üçüncü bileşen olduğunu vurgular. Berkes, üçüncü bileşenin aksamasını ise şöyle açıklar; "Müslüman halkın siyasi birim oluşturamadığı bir yerde şeriat kuralları ayaksız kişiler gibi kalır."¹⁷⁵

4.7. Din ve Değişim

Berkes, İslam dinine bağlı olan toplumların yaşamlarındaki değişimin İslam dininin doğuşundan çok sonra ortaya çıktığı görüşünü genel görüş olarak kabul edildiğini söyler fakat bu görüşün doğru olmadığını belirtir. Berkes burada tam bir tarih vermez ama İslam Tarihi'nde peygamberden sonra değişimin başladığını söyler. Berkes, İslam dininde değişimi iki kavram ile açıklar. Bu kavramlardan ilki sünnet ikincisi ise bidattir. Sünnet kavramı gelenek anlamı taşıırken bidat kavramı ise yenilik anlamı taşımaktadır. İkinci terim olan bidat kavramı ikiye bölünmüştür. İyi bidat ve kötü bidat olmak üzere ya da olumlu yenilik-olumsuz yenilik diye de adlandırılabilir. İyi bidat denilen değişiklikler genel olarak İslam dininde mükellefin yapmak zorunda olduğu veya yapmak zorunda olmadığı olayları anlatmak için kullanılan farz, vacip, sünnet, mubah gibi katmanların bulunduğu alanda iyi bidatler mubah olan kısmı kapsamaktadır. İlk aşamada mubah olarak karşımıza çıkan bu bidatler daha sonrasında ise müstehap, vacip hatta farz katına kadar çıktığı olmuştur. Bunun en güzel örneği erkeklerin sünnet edilme olayı ne farz ne de vacip olmasına rağmen zamanla farz olma katına kadar yükselmiştir.¹⁷⁶

İslamiyet'in Orta Çağ ve modern dönemlerinde bu eylem değerlendirmelerinin katlarında çeşitli yer değiştirmeleri olmuştur. İslam devletlerinin özellikle olumsuz dönemlerinde ve her türlü yapılan yeniliğe karşı çıkılması gerektiğinde mubah olan

¹⁷⁴ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 47.

¹⁷⁵ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 48.

¹⁷⁶ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 45,46.

davranışlar bile haram olarak adlandırılmıştır. Berkes'e göre değişim karşısında İslamiyet'in klasik İslam dönemine dönme arzusu İslam dininin yeni dünya düzenine ayak uyduramayacağı algısına yol açar.¹⁷⁷

Osmanlı döneminde ulema sınıfı dini anlamda halk ile devlet arasında köprü vazifesi görmüştür. Ulema sınıfı aynı zamanda Berkes'in deyimi ile 'geçici değişim' ve 'temelli değişim' olarak adlandırılan değişimlere izin veren kesim olarak da karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin dünyanın değişmesi sonucunda yeni dünya düzenine ayak uydurmak için ulema kısmından fetva alması gerekliliktir. Ulemada yeni dünya düzeninin getirmiş olduğu yenilikleri 'iyi bidat' ve 'kötü bidat' olarak sınıflandırıp ona göre cevap vermeyi seçmiştir. Fakat değişim konusu o kadar çok yeniliği birlikteliğinde getirmiştir ki hangisinin iyi hangisinin kötü olduğu artık anlaşılmaz duruma gelmiştir.¹⁷⁸

Amerika kıtasının bilinmeyen devletlerinden gelen tütün, çay, kahve gibi toplumun aşına olmadığı maddelerin yaygınlaşmasının iyi mi kötü mü olduğu tam net bir şekilde açıklanamamıştır. Berkes bu sebepten dolayı olumlu bidat ve olumsuz bidat kavramının karıştırıldığı, kimilerinin gözünde ise devletin bile bidat olarak algılanmaya başlandığını belirtir. Berkes'e göre peygamber dönemine dönme isteği o kadar anarşist bir duruma gelmiştir ki şeriatın kuralları bile bidat sayılır hale dönüşmüştür. Koca minareler, kubbeler, mezarlıklar, ipekli cübbeler, dinin aslı sayılan faktörler peygamberin döneminde ipek giysi ve kitap denen olaya kadar sayısız faktör bidat olmamasına rağmen bu dönemde artık bidat sayılır hale gelmiştir.¹⁷⁹

Berkes, Osmanlı ülkelerinde bulunmuş Avrupalı yazarların yazılarında halk arasında bir din bağınazlığı bulunmadığının belirtildiğini söyler. Bu sebepten dolayı içlerinde Müslümanlığa geçenlere bile rastlandığını belirtir. Berkes'e göre yeniliklerin dinsizleşen dünya düzeninden gelmesi ulema kısmını rahatsız etmiştir. Çünkü onlar için savaşta ya da bilimde başarılı olmanın şartı Allah'ın istemesi ile olabilecek bir olay olarak görülmektedir. Ondan dolayı ne kadar çok Allah'ın dininin kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalınırsa her konuda zafer kazanılabilir.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 46.

¹⁷⁸ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 51.

¹⁷⁹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 51.

¹⁸⁰ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 53.

Berkes, İslam dininde papalık tarzı üst düzey bir otorite olmadığından dolayı toplum katmanlarında dini çeşitliliğin daha kolay bir şekilde ortaya çıktığını savunur. Bu dini çeşitliliğin ise yeniliği birlikte getirdiğini vurgular. Berkes'e göre Batılı oryantalistlerin çoğunluğu İslam dinini kitaplardan öğrendiği için Müslümanların dinsel bağlantılarındaki çeşitliliği görememişlerdir.¹⁸¹

Berkes'e göre değer ölçüleri olmayan hiçbir toplum yoktur. Ancak bazı zamanlarda bu değerler değişme ivmesine girerler. Toplum için alışılacelmış olan değerleri değiştirmek zordur. Bütün toplumlar zor olan bu değişimi yaşamak zorunda kalmıştır. Toplumlardaki bireylerin kimisi değişime çabuk ayak uydururken kimisi ise çok zor şekilde değişimleri sindirebilmiştir.¹⁸²

Berkes'e göre değişimlerin yaşandığı böyle zamanlarda değişime uğrayan değerler, dinsel değer kılıfına girme eğilimi gösterirler. Berkes, "Din geleneğin en son sığınağı ve en son savunma kalesidir" der. Aslında toplumun eski yaşayışının içinden gelen birçok alışkanlık kolaylıkla dinin gereğiymiş gibi bir nitelik kazanır.¹⁸³

Değişme bütün toplumlar için doğal bir olgudur. Toplumlar bazen bu değişimleri zorunlu olarak bazen ise istekli olarak yaparlar. Toplumsal değişimler kişiler için bazen çok zor olmaktadır. Toplumda yaşayan kişilerin değişimini etkileyen zorluklardan biri değişimlerin genel olarak geleneğe karşı olduğundan dolayıdır. "Tartışma aklın gelenekten özgürleşmesi anlamı taşır." der Berkes. Gelenek basit bir yapı değildir, karmaşıklıkları içinde barındırır. Berkes, geleneğin kişiler üzerindeki etkisi aşılmadığı müddetçe değişimin zor olduğunu söyler. Bazı durumlarda ise gelenek din kılıfına büründüğü için değişim daha da zor gerçekleşmektedir.¹⁸⁴

Berkes'e göre Orta Çağ zamanında dinler hiç değişmez ilkesi ile hareket ettiğinden dolayı adeta fosilleşirler. Ancak toplumlar değiştiği için ortaya bir paradoks çıkar. Toplumlar değiştiği için asla değişmez denilen din de değişir aslında. Onun değişmez olduğuna inanan kişiler ise bu değişime asla inanmazlar. Berkes, bir Orta Çağ Hristiyan ya da Müslüman'ı bir kişi mezardan kalkıp şuan baksa modern insanın

¹⁸¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 76.

¹⁸² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 81.

¹⁸³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 81.

¹⁸⁴ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 139.

din diye yaptığı uygulamalara, ‘dini ne kılığa sokmuşlar’ diye şaşıracaklarını belirtir.¹⁸⁵

Din evrensel boyutlu ve içinde bulunduğu toplumun yapısı ile ilişkili bir olgudur. Toplumsal yapı ile din arasındaki etkileşim sosyolojik bir gerçekliktir. Tarihsel süreç içinde gelişen değişimler toplumsal yapıyı etkilediği gibi din olgusunu da etkilemektedir.¹⁸⁶ Her toplum sürekli değişme halindedir. Değişmenin hızı ise her topluma göre değişiklik gösterir. Toplumsal değişme bilimsel ve nesnel bir kavramdır, iyilik ve kötülük gibi herhangi bir değer belirtmez. Toplumsal değişimin birçok önemli noktası vardır; değişime sebep olan faktörler bu faktörler arasındaki ilişki, değişimin yönü ve değişimin hızı bu yönlerden bazılarıdır. Değişim normal bir faaliyet ise dinin bu durumu normal karşılaması gerekir. Örnek olarak bir yerde su yok ise din teyemmüm ile abdest alınabileceğini söyler ve değişime göre hareket etme anında cevap verme refleksi geliştirmiştir. Her toplumsal değişime sebep olan ve etkilenen din, sosyal ekonomik ve siyasal faktörler ile beraber etkileşim halindedir. Din ile toplumsal değişim arasındaki bağ iki yönlü incelenebilir. Birinci yön dinin etkili olduğu toplumsal değişimler, ikinci yön ise dinin etkilendiği toplumsal değişimlerdir. Dinin bir şekilde değişimin içerisinde bulunduğu gibi aynı şekilde değişimi yavaşlatıcı veya engelleyici bir etkisi de vardır. Dinin sosyal değişim konusunda frenleyici etki yaptığı görüşünü savunan sosyologlar üst sınıfların egemenliğinin sağlanması ve alt sınıfların acılarının azaltılması için dinin araç olarak kullanıldığını düşünmektedirler.¹⁸⁷ Toplumsal yapının önemli bir unsuru olan din, toplumsal düzenin istikrarı için muhafazakâr bir rol oynar ve tutucu bir görüş benimseyebilir. Dinin etkin olduğu değişimler olduğu gibi, toplumsal faktörlerin etkin olduğu değişimlerde vardır. Bu değişimlerde din etkilenen taraf olur. Bu değişim zamanlarında din asıl hali ile kalamaz farklı kültür ve coğrafyalarda farklı yorumlar ile şekillenebilir. Bu durumun en güzel örneği itikadi ve ameli mezheplerin varlığıdır. İslam dünyasında toplumsal değişim ve din arasındaki aktif durum sonraki dönemlerde pasifleşmiştir. Yeni

¹⁸⁵ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 174.

¹⁸⁶ Ahmet Faruk Sinanoğlu, Toplumsal Değişim ve Din, Hikmet Yurdu Dergisi, 2003, 1/2, 23-29.

¹⁸⁷ Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, 2018, 369.

toplumsal gelişmelere karşı içtihat kapısının kapatılması durumu bunu desteklemiştir. Böylece İslam dünyası gelişen dünya karşısında değişime ayak uyduramamıştır.¹⁸⁸

4.8. Şiilik ve Sünnilik

Berkes, Şiilik ve Sünnilik arasında fark olduğunu özellikle İran Şiiliği'nde 'müçtehit' denilen tabakanın Hıristiyanlıktaki Katolik kilisesinin 'ruhban' sınıfı ile çok benzediğini şu sözler ile ifade eder: "Sarıkları bile beyaz değildir Sünnilerde sarık beyaz olur ama bunlarda siyah aynı zamanda kendilerine 'Ayetullah' derler. Bu şekilde kendilerine has bir tabaka oluştururlar ve kendilerini 'Tanrının simgesi' olarak adlandırırlar. İran da din devletin tepesinde sallanan bir kılıç iken Sünnilikte ise tam tersi devlet dinin tepesinde sallanan bir kılıç olarak karşımıza çıkmaktadır."¹⁸⁹ İslâm dünyasındaki devletlerin çoğunluğu Sünni akidesini uygulamışlardır.¹⁹⁰

İran'ın Şii ulehasının ekonomik ve siyasal sorunlarla karşılaşması Osmanlı ulehasının karşılaşmasına göre daha önemli ve zor bir olaydır. Osmanlı ulehası, devlet ve dünya işleri ile karşılaşınca "bu iş şariat işi değil kanun işi" diyebiliyordu.¹⁹¹

Bu durum Berkes'e göre Osmanlı Devleti'nde laiklik anlayışının göstergesidir. Fakat bu görüşe katılmayan kişilerde vardır. İlber Ortaylı, her din ve inanca sahip kişinin tolere edilmesini ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde dini kuralların dışında gelenek ve örf'e dayanan hukuk kurallarının da kullanılmasını laiklik olarak algılandığını dile getirir ve bu anlayışın yanlış olduğunu belirtir. Sebebini ise bu iki özelliğin laik bir toplumda bulunması gereken özellikler olduğunu belirtmekle birlikte bu özelliklerin laiklik için yeterli olmadığını vurgulamaktadır. Ortaylı, laikliği her türlü din ve cinsiyete mensup insanların eşit koşullarla bağlı olduğu hukuk yasalarının bulunduğu toplum düzeni olarak tanımlar. Bir toplumda dini hoşgörünün olması Osmanlı Devleti örneğinde olduğu gibi laiklik anlamına gelmez. Osmanlı Devleti'nde kadın ve erkeklerin aynı haklara sahip olmaması miras hukukunda olduğu gibi veya

¹⁸⁸ Erkan, Perşembe, Toplumsal Değişme ve Din, Din Sosyolojisi, ed. Osman Eyüpoğlu, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2019, 131-142.

¹⁸⁹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 108.

¹⁹⁰ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 26.

¹⁹¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 112.

bazı yönetici sınıfının meşruiyetini tanrısal bir kaynağa dayandırması laiklik kavramından söz edilemeyeceği anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin bazı durumlarda özellikle örf ve adet hukukuna başvurulması tek başına Osmanlı Devleti'nin laik bir devlet olduğu anlamına gelmemektedir.¹⁹² Osmanlı Devleti'nde bazı uygulamaların olması tek başına laik bir devlet olduğunu kanıtlamaz. Fakat Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yapılan ıslahatlar laikliğe atılan adımlar olarak yorumlanabilir.

4.9. Aydın ve Din

Berkes'e göre Türkiye'nin en büyük sıkıntısının cahil halk olarak görülmesi meseleye yanlış yönden bakılması ile alakalıdır. Gerçekten de cehalet bir ülke için büyük bir sorun teşkil etmektedir fakat asıl mesele “halkın cahilliği değil okumuşların cahilliğidir”. Berkes, halk cahilde olsa hiç değilse halkın sağduyulu davranabileceğine kanaat getirirken, eğitim sistemi okumuşu cahilleştirmekle kalmaz. Aynı zamanda onun sağduyusunu da yok eder ve onu bu haliyle halkın başına geçirebilir.¹⁹³

Berkes'e göre Türkiye de okumuş çevrenin İslam anlayışı ya da İslam dinini okuması sakatlıklarla doludur. Berkes Türk aydını, Türkiye'de din meselesi ile alakalı bir görüş bildireceği zaman bu görüşleri sadece İslam dini ile sınırlı tuttuğunu söyler. Fakat asıl sorunun İslam değil genel olarak din ve devlet arasında bulunan ilişkinin Türk toplumunu geriye götürdüğünün farkına varamayışları olduğunu ifade eder. Türkiye'deki din sorununu Fransa da bulunan kilise devlet ilişkisine benzetip gerçeklikle alakası olmayan sonuçlar ortaya çıkarırlar.¹⁹⁴ Berkes, asıl sorunun İslam dini olmadığını genel manası ile dinlerin Osmanlı Devleti'ni geriye götürdüğünü söylemekle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunan diğer dinleri işaret etmiştir. Bu dinlerden en önemlisinin ise Hristiyanlık olduğunu vurgulamıştır. Hristiyan dinine mensup insanların milliyetçilik akımının yükselmesi ile birlikte ayrılıkçı tutumları, Osmanlı Devleti'nin ise bu ayrılıkçı tutumu ortadan kaldırmak için yapmış olduğu tavizlerin Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandırdığını düşünmektedir.

¹⁹² İlber Ortaylı, Osmanlı Devleti'nde Laiklik ve Hukukun Romanizasyonu, Erdem Dergisi, 1997, 9, 27, 1201-1208.

¹⁹³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 114.

¹⁹⁴ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 114.

Berkes Türk aydınlarının Türkiye’de din tartışması yaptığı zaman olaya sadece İslam dini açısından baktıkları için genel bir değerlendirme yapamadıklarını belirtir. Aynı zamanda yanlış bakış açısının Türkiye’de yaşanan İslam dini ile Fransa’da yaşanan Hristiyanlık arasında karşılaştırmanın da yanlış yapılmasına sebep olmaktadır.

4.10. Modern Dünya ve Din

Berkes’e göre modern çağ insanı ne tam anlamıyla ‘inanç’ insanı ne de tam manası ile bilim insanıdır. Bu çağın insanı yalnız inançsızlık içinde değil aynı zamanda bilinçsizlik içinde yaşar. Modern çağ insanının en belirgin özelliği kafa karışıklığıdır.¹⁹⁵

Modern dönem insanın din konusunda bilmediği bir şey sözü edilen dinlerin, o altın çağlarından çıktığı zaman bütünlük yerine parçalara bölünerek çıkmalarıdır. Bütünlüğü korumaya çalışan ilahiyatçıların bu çabaları bütünlüğün parçalanmasını önleyemediği gibi, bölünmelerin gelişmesine en çok etkisi olan kişilerde onların kendisi olmuştur. Bugün Hristiyan dünyası da İslam dünyası da bütünlüğünü en çok sürdürebilen Yahudilik bile bir bütün değildir. Ne etnik anlamda ne siyasal ne ekonomik ne de kültürel anlamda birlik sağlanamamıştır.¹⁹⁶

Bunun anlamı şudur; dinler altın çağlarında kendi kapsamlarına giren insan toplumlarının yaşamında değil bütünlük, birlik beraberlik bile sağlayamamışlardır. Hristiyanlığın İslam ile olan savaşı mı İslamiyet’in Hristiyanlık ile olan savaşı mı Müslüman’ın Müslüman ile olan savaşından daha az olmuştur. Birinci tür savaşların yani Müslümanların Hristiyanlar ile yapmış oldukları savaşların yayıldığı uygarlık alanında o alanın dışında kalan daha birçok toplumlar ve dinler olduğunu düşünmemiz gerekir. Ekonomik, teknolojik, kültürel alışverişlerle tarihin ilerlemesine yaradığı halde ikinci tür savaşların, ikinci tür savaşlar derken Berkes Müslümanların kendi içinde yapmış oldukları savaşları kasteder, bu tür savaşların ise medeniyete katkısı olduğunu söylemek çok güçtür.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 165.

¹⁹⁶ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 165.

¹⁹⁷ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 166.

Bugün dünyada bu dinler parçalara bölünmüşken her biri kendi içinde bütünü kendisi olduğuna inanır. Katolik inancına sahip kişiler gerçek Hristiyanlığı Katoliklerin temsil ettiğini düşünürken, Şii bir kişi ise gerçek İslamiyet'in Şiilik olduğunu düşünür. Bunun böyle olmadığını bilen ilahiyatçılar ise bu durumu çözmek için uğraş vermektedir.¹⁹⁸

İslam dünyasında ise bu kadar çaba harcayacak güç bile kalmamıştır. Her biri olduğu yerde durağan olarak kalmıştır. Ne Sünni Sünniliğin ne demek olduğunu bilir ne de Şii, Şiiliğin ne demek olduğunu bilir. Ancak Aleviler ideolojik çatışmalardan dolayı Aleviliğin ne olduğunu mecburen bilir. Ancak o da karşıtı olan Sünniliği din açısından değil politika açısından bilir.¹⁹⁹

Berkes, ibadet konusuna pek girmemiştir. Bir istisna dışında; o da hac ibadeti. Berkes, Hristiyan coğrafyasının İslam coğrafyasına göre ekonomik olarak daha güçlü olduğunu bunun yanı sıra ekonomik olarak güçlü olmayan Hristiyan toplumlarında bulunduğunu belirtir. Ekonomik olarak güçlü olmayan Hristiyan coğrafyaları ise kilisenin gayretleri ile ekonomik sorunlarının görünmez hale getirildiğini belirtir. Hristiyan dininde papaların Hindistan, Türkiye, Meksika ve Polonya gibi ekonomik sıkıntı yaşayan ülkelere gidebilirken, İslamiyet'te ise Müslümanlar'ın inancının peşinden Mekke'ye gittiğinden bahseder. Burada Berkes'in kastettiği Müslümanların hac ibadetidir. Haccı taşta tapma sanan, Vehhabi asıllı Suudi Arabistan Devleti'ne kazanç götürmek olarak algılayan Berkes, hac ibadetinin zamanla Müslümanların en pahalı ibadetleri konumuna geldiğini söyler.

Berkes'e göre toplumlar kendi geçmişleri üzerine kafa yormalı ve kendi tarihleri hakkında bilgi edinmelidirler. Bilgi edinirken de bilinçlenmeleri gerekmektedir. Yoksa o tarih bilgisinin efsaneleşmiş, masallaşmış bir durum olarak karşımıza çıkacağını söylemektedir. Geçmişte kendi tarihlerini efsaneleştirip sonra da onları değişilmez kurallar olarak karşımıza çıkaran uygarlık çoktur. Bunun en tipik örneği Hint kültürüdür. İslam tarihleşmiş bir din olmasına rağmen bu dinin etkisi altında kalan Hint Müslümanlarının bile efsane olan olaylara inandığını söyleyen Berkes, bu duruma kendinin de tanıklık ettiğini aktarmaktadır. Berkes'e göre Sadece

¹⁹⁸ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 166.

¹⁹⁹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 166.

Hint kültüründe değil eski Grek kültüründe de koca bir mitoloji birikimi vardır. Grek kültürünün ise farklı olduğunu, bu toplumda rasyonel bilimin geliştiği için tarih bilincinin daha çok oluştuğunu düşünür.²⁰⁰

Berkes, dünyadaki bütün din modellerinin ve toplumsal değerlerin, efsaneleşmiş tarihi bilgilerden beslendiğini düşünmektedir. Ortadoğu-Avrupa uygarlığı, Uzakdoğu kültürleri ve ilkel denem toplumların inançları aynı zamanda Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dar anlamda ‘din’ denem inanç sistemleri bu modele uyar. Berkes, büyük dinlerin içine sızmış yabancı din efsanelerinin o dine inanan kişiler tarafından fark edilemeyeceğini düşünür.²⁰¹ Berkes, bütün dinlerin kaynağını mitler olarak görmektedir. Mitlerin mi dinin kaynağı, yoksa dinlerin mi mitlerin kaynağı olduğuna dair farklı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre mit ve din aynı kaynağa bağlıdır. İkinci görüşte mitleri dinlerin bozulmuş haline benzetir. Üçüncü görüş ise mit ve din hakkında herhangi bir bağ kurmayan görüştür. Mit ve din aynı kaynağa bağlıdır görüşü mit ve dini aynılaştırır. Bu sebepten dolayı benzerliklerle birlikte farklılıklarda gözetilmeli ve bu iki kavramın özgünlüğünün korunması amaç edinilmelidir. Mit ve din birbirinin yerine geçecek iki kavram değil sadece anlaşılması için birlikte ele alınması gereken iki kavramdır. Özellikle dini metinlerin anlaşılması için mitolojik metinlere, mitolojik metinlerin anlaşılması için ise dini metinlere ihtiyaç duyulduğu unutulmamalıdır.²⁰²

Berkes Hristiyanlık ve İslamiyet gibi iki dinin içine sızmış sayısız şekilde Animizm, Şamanizm, Manihaizm dinlerinden kalma ya da onlardan gelme öğeler olduğunu belirtir. Örnek olarak ise Hristiyan dünyasının büyük bayramlarının pagan kültüründen kalmasını gösterir. Bu bayramların pagan kültüründen geçtiğini bilmelerine rağmen Hristiyanların din bilinci tarih bilincinden daha üstün geldiğinden dolayı kutlamaya devam ettiklerini belirtir. Diğer bir örnek ise Berkes’e göre Bizans İmparatorluğu zamanında Anadolu’da yaşayan Paulikanizm dinidir. Maniheizm’den etkilenen Paulikanizm dini Berkese’e göre kendisini gerçek Hristiyanlığın temsilcisi olarak görmüş devlet ve kilise baskısı sebebi ile yer altı dini olarak faaliyetlerini

²⁰⁰ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 168.

²⁰¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 168.

²⁰² Gülüşan Göcen, Psikoloji, Mitoloji ve Din, Kaknüs Yayınları, 2018, 86-90.

sürdürmüştür.²⁰³ Pavlikanlar XII- IV. Yüzyıllar arasında Bizans siyasi ve dini tarihinde önemli bir yere sahip Hristiyanlığın ayrılıkçı bir mezhebidir. Bu mezhep Bizans İmparatorluğu’nu ve kilise teşkilatını uzun süre meşgul etmiştir.²⁰⁴

İslam dininde efsaneleşmiş tarihi bilgiler, yer altı dini olmasına gerek kalmadan din dışı öğeler olarak Osmanlı Müslümanlığının içine girmiştir. Bu din dışı öğeler Rumeli bölgesine kadar rahat bir şekilde yayılmış ve kendisine hareket alanı bulmuştur. İslam dininde devlet kilisesi anlayışı olmadığından dolayı gayet rahat yayılmış ve bir engel ile karşılaşmamıştır. Öyle zamanlar olmuştur ki bu din dışı düşünceler padişahlara kadar sirayet etmiştir. Bunun en güzel örneği Fatih Sultan Mehmet’in Hurufilik denen din dışı düşünceyle bir süre ilgilenmesi olarak gösterilebilir. Diğer bir örnek ise III. Selim’in çevresini bir ara Bektaşilerin sarmasıdır. İslam’da Hristiyan devlet kilisesi mantığı olmadığından dolayı dinde ayrılan grupları (Heresi) sorgulayacak bir engizisyon mahkemesi de bulunmamıştır. Bu sebepten dolayı ulema sınıfı bu kişilerin devlete sızma karşısındaki başarısına karşı tavır almıştır. Bundan dolayı Müslümanlar ayrılıkçı grupları dine tehdit olarak algılamışlardır. Devlet ise bu grupların siyasal bir tehlike arz ettiğini fark ettiği zaman cezalandırdığı için din adamları daha temkinli davranmışlardır.²⁰⁵ Hurufiliğin temeli eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara anlam yükleyen anlayıştır. Hurufilerin XV. Yüzyılın başlarında Anadolu’ya gelip propaganda yaptığı bilinmektedir. Berkes’in dediği gibi Hurufilerin Osmanlı üzerindeki etkisi Çelebi Sultan Mehmed ve oğlu Murad zamanında başlamış Fatih Sultan Mehmed zamanında ise saraya kadar uzanmıştır.²⁰⁶

Niyazi Berkes Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dinlere sızma girişiminde bulunan Maniheizm ve Şamanizm gibi küçük dinlerin tarih bilinci ile bağdaşmayan hatta yalana bile dönüşen inanç sistemleri olduğundan bahseder. Müslüman ve Hristiyan ilahiyatçıların tarih bilinci daha yüksek bir seviyede olmuş olsa Hristiyanlık ve İslam dinine sonradan eklenen efsanelerin silinip gideceği düşünülebilir. Fakat Hristiyan ve

²⁰³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 169.

²⁰⁴ Mehmet, Coğ, İslam Bizans İlişkileri Bağlamında “Pavlikanlar” Üzerine Bir Değerlendirme, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, 13, 2, 74.

²⁰⁵ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 169.

²⁰⁶ M. Zeki Duman ve Mustafa Altındağ. “İslam Ansiklopedisi”. Hurufilik. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Müslüman ilahiyatçıların tarih bilinci tam manası ile olmadığından dolayı bu efsaneler Hristiyanlık ve İslam dini ile yaşamaya devam etmiştir. Berkes'e göre tarihi gerçekler efsanelerin devam etmesi konusunda din ile başa çıkamamıştır.²⁰⁷

Berkes, sadece bilimsel etik açısından değil toplumsal bilincin oluşması ve ulusal bilincin yerleşmesi için tarih anlatısının masal ve efsanelerden arınması gerektiğini düşünür. Aynı zamanda tarihi gerçekleri çarpıtıp tarihi bu masal ve efsaneler ile dolduran kişilerin genellikle siyasiler, din bilginleri ve tarih ilmi ile uğraşan kişiler olduğunu düşünür. Dinlerin bu efsaneleşmiş bilgilerden dolayı bir tür afyon olarak algılandığını ancak dinlerin afyon olduğu tezini doğrulamanın kolay olmadığını düşünür. Berkes'e göre dinlerin bu şekilde algılanmasının sebebi dini insanları aldatmak ve aldatarak sömürmek için kullanıldığından kaynaklanmaktadır. Siyasilerin dini kullanmasını 'uyduruk dinciliği' olarak tanımlayan Berkes, dinin afyon olarak kullanılmasının bu alana girdiğini düşünür.²⁰⁸ Dinin afyon olarak algılanması genellikle Karl Marx'a bağlanır ve insanların isyan etmesi gerektiği yerlerde dinin bir ağrı kesici veya uyuşturucu görevi üstlenmesi eleştirilir.²⁰⁹

Berkes İslam dininin ve Hristiyan dininin en güzel yıllarını Orta Çağ döneminde yaşadığı fikrini ileri sürer ve din konusunda afyonculuğun Orta Çağ döneminin uygulaması olmaktan daha çok sonraki zamanların işi olarak nitelendirir. Berkes, dinin afyon olarak kullanılmasının arkasında iki neden olduğunu düşünür; bunlardan ilki para ikincisi ise siyasi kazanımdır. Bu tür dini kullanma olayları İslam dinine bakıldığında zaman daha net ve açık olarak ortaya çıkar, Hristiyan dininde ise dini kullanmanın müzik, sembol ve merasim gibi ayinler ile perdelendiğini düşünür. Afyonculuk olayının arkasında siyaset ve para vardır. Bu durum İslam dininde daha somut olarak karşımıza çıkar.²¹⁰

Niyazi Berkes'e göre dinlerin kendileri de afyonculuk ile mücadele etmiştir. Büyük başarılar elde edilmediği düşünülse de İslam dini de bu afyonculuk ile savaş vermiştir. Berkes, İslam tarihinde bir dönem yalancı peygamber ile bir savaş verilmesini dinin afyon olarak kullanılmasına örnek olarak vermektedir ve İslam

²⁰⁷ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 170.

²⁰⁸ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 171.

²⁰⁹ Süleyman Dinçer ve Berk Can Dağdelen, Karl Marx'ın Din Toplum Bağlamındaki Eleştirel Sosyal Teorilerine İslâmî Eleştiri, Hak İş Uluslararası Emek ve Dayanışma Dergisi, 9, 24, 331-352.

²¹⁰ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 175.

dininin bu afyonculuk ile verilen mücadele de diğer dinlere göre daha başarılı olduğunu düşünmektedir.

Berkes, yalancı peygamberden sonra afyonculuk anlayışına diğer bir örneği ise siyer olarak göstermektedir. Peygamberin ölümünden sonra siyer ilminin çıktığını İslam inanç sisteminin siyer bilgilerini temel alarak hareket etmediğini düşünür. Siyer ilmine hikâye olarak bakan Berkes bu hikayelerin siyasi amaçlarla geliştiğini dile getirir. Siyer ilminin ilk derleyeni ve sistematığını yapanın İbn İshak olduğunu vurgulayan Berkes, İbni İshak'ın amacının dini değil siyasi ve dünyasal bir amaç taşıdığını ifade eder. Berkes aynı şekilde 'hadis uydurma sahteciliği' olarak tanımladığı hadis ilmine de bir çeşit afyon olarak bakmaktadır. Hadislerin birçoğunun siyasi maksatlarla uydurulduğunu düşünen Berkes, hadislerin peygamberin vefatından bir hayli zaman sonra yazılı eserlere aktarıldığı için eleştirmektedir. Bu eleştirilerini desteklemek için ise Buhari'nin, hadis eserlerini derlerken birçok hadis eserini uydurma veya güvenilir olmadığını düşündüğü için almadığını vurgular. Modern zamanda ise hadis ilminin Buhari'nin eserlerindeki hadisleri sahih ve zayıf hadisler diye ayırdığını yani Buhari'nin bile dikkat etmesine rağmen uydurma hadislerden yararlanabileceğini belirtmektedir.²¹¹ Siyer Hz. Muhammed'in hayatını inceleyen ve kendine has metotları olan bir ilim dalıdır. İbn İshak tarihi gerçekliği şüpheli kıssalara yer vermesi ve özellikle peygamberler tarihi bölümünde İsrailiyyat ve kıssa geleneğinin etkisi tenkit edilmesine sebep olmuştur.²¹² Bu açıdan Berkes'in siyer hakkındaki düşüncelerinin haklılık payı vardır. Eleştirebileceğimiz noktası ise siyer ilminin tümünü güvensiz bulmasıdır. İslam dininde iki ana kaynak vardır. Bunlardan ilki Kur'an- Kerim ikincisi ise peygamberin sünneti, bu sünnetlerin yazıya geçirilmiş hali hadis kaynaklarıdır. Kur'an- Kerim ilk indiğinden itibaren yazıya geçirildiği için güvenilirliği ile alakalı fazla bir tartışma olmamıştır. Hadisler ise güvenilirlik konusunda sürekli tartışılmıştır. Hadisler ilk zamanlarda yazı ile aktarılmamış, hafıza tekniği ile nesilden nesile aktarılmıştır. Zamanla sahabe neslinin yok olması ile birlikte hadisleri onaylatacak kişilerin kalmaması ve siyasi kargaşa zamanlarında hadis uydurmacılığının artması gibi birçok etken hadislerin sonraki nesillere güvenilir bir şekilde aktarılmasını zorlaştırmıştır. Ancak isnad sisteminin geliştirilmesi, hadis

²¹¹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 176.

²¹² Mehmet, Özdemir. Siyer yazıcılığı üzerine, Milet ve Nihal, 2007, 4,3, 129-162.

rivayet usullerinin belirlenmesi ile bu durumun önüne geçilmeye çalışılmıştır.²¹³ Berkes'in dediği gibi hadisleri istismar ederek çıkar elde etmek isteyenler olmuştur fakat Hadis Usulü ilmi ile bu durumun önüne geçilmeye gayret gösterilmiştir.

4.11. Niyazi Berkes'te Laiklik

Niyazi Berkes'e göre Cumhuriyet Devrimi'nden sonra bazı sözcükler sadece soyut olarak kalmış ve hayata geçirilememiştir. Bu sözcüklerden birisi 'sosyal devlet' denen sözcüktür. Bu sözcük hem aşırma bir kavram hem de içi boş bir söz olarak kalmıştır. Aynı şekilde laiklik kavramı da hem başka kültürden geçmiş hem de içi boş bir sözcük olarak kamıştır. Doğru temellere oturtulmuş bir şekilde başlamış olsa da laiklik, sonradan oturtulan temellerin değişmesi ile anlaşılması güç bir hale bürünmüştür. Laik devlet anlayışı sosyal devlet anlayışından çok önce anayasaya girmesine rağmen aynı sosyal devlet gibi karanlık da kalan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹⁴

Laiklik ilkesinin tarihi ve kuramsal açıdan yanlış bir temele oturtulduğunu düşünen Berkes, aynı zamanda laikliğin çağdaş bir devletin yasal ilkesi olduğunu düşünenlerin, bu düşüncelerini ortaya koymak için İslam'ın ve onun tarihte son türü olarak gösterilen Osmanlı rejiminin bir teokrasi rejimi olduğu görüşünü ortaya sürmelerinin yanlış anlaşılmalara sebep olduğunu belirtmektedir. Bu görüşü savunanlara göre laiklik teokrasinin karşıtı konumuna geçiyor. Fakat teokrasinin karşıtı laiklik değil demokrasidir. Laiklik konusunda iki önemli meselenin tam manası ile anlaşılmadığı fikrini savunan Berkes, bu iki önemli mesele hakkında şöyle bilgi verir: İlk önemli mesele, XIX. yüzyılın ortaları ile ulusal Kurtuluş Savaşı zamanına kadar geçen zaman diliminde hem Osmanlı Devleti'nde hem de bütün İslam dünyasında Kur'an, Hadis ve Şeriat kaynaklarında bulunmayan bir İslam ideolojisinin yerleşmesidir. İkinci önemli mesele ise Kurtuluş Savaşı'nın emperyalizme karşıt bir savaş oluşunun laiklikle sıkı bir ilişkisinin olmasıdır. Berkes'e göre laiklik ilkesi yanlış bir altyapı ve yanlış bir kurama oturtulduğu zaman anlaşılması güç bir kavrama dönüşmektedir. Laikliğin dinsizlik veya din düşmanlığı olduğunu savunan popülist

²¹³ Mehmet Nazım Şiraz, Hadislere Güveni Teyit Etme Noktasında Hadis Alma Usullerinden Sema ve Kıraat Yolları, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2005, 2, 231-258.

²¹⁴ Berkes, Atatürk ve Devrimler, 205.

siyasetçiler, bu işin tarihi geçmişini bilmeyen halkı ve yeni nesil genç kuşakları bile yanıltabiliyorlar. Bundan dolayı ülkenin aydınları bile laiklik ilkesinin Türk toplumunun uluslaşması açısından ne kadar önemli olduğunu kavrayamamıştır.²¹⁵

Laiklik tabiri ile genel olarak din işleri ile dünya işlerini ayıran bir rejim kastedilir. Aslında laiklikle kastedilen sadece din ve devlet işlerinin ayrılması değil aynı zamanda sosyal hayatın içerisinde bulunan dini figürlerin ortadan kalkmasıdır. Türkiye’de laiklik sadece din ile devletin ayrılması değil aynı zamanda eğitimin, ailenin, ekonominin, hukuk ve görgü kurallarının hayatın ve zamanın koşullarına göre ayrılmasıdır. Berkes’ göre laik toplumun bazı özellikleri vardır; yanılığsız ve kutsal bir üst otorite yokluğu, toplum kurallarının ve değerlerinin ayrı olması ve kişiyi temel alması, özel kişiler için davranma ve karar verme, yararlılık ilkesine göre hareket etme ve gelenek kavramına karşı değişim kavramının üstünlüğünü kabul etme. Bu özellikler Berkes için laik toplumun genel özellikleridir. Berkes’e göre aslında laiklik tam anlamıyla toplumsal alanın en üstün değeri olarak algılanan din ölçütlerinden kurtarılması anlamını taşır. Laiklik sadece din ile alakalı değil aynı zamanda ekonomik, teknolojik ve bilimsel alanda da etkili olabilmektedir.²¹⁶

Her toplumun değer yargıları vardır ve bu değer yargıları bazı zamanlar değişim içerisine girebilir. Bu değişimler kimi zaman zorla kimi zaman ise toplumun istekleri doğrultusunda gerçekleşir. Toplumda değişim eğiliminin olduğu zamanlarda dini değerler değişime direnç gösterebilirler. Din kimi zaman dünyasal işlere müdahale edebilir. Dinlerin genelinde dünyasal işler ve dinsel işler arasında çizgi tam ve net bir şekilde çizilememiştir. Bu dünyasal ve dinsel işlerin birbirinin çizgisini aşması sorunlara yol açmıştır. Berkes’e göre dünyasal ve dinsel çizgide kafa karışıklığı yaşayan kişiler bu konuda sıkıntı yaşayabilir. Dünya nimetlerinin bazılarının yararlanamamak insanı üzebilir. Özellikle ekonomik ve cinsel eğilimler insanları etkisi altına alabilir. Dinler tam manası ile dünyada yaşam ile alakalı kuralları net bir şekilde belirleyemediği için problemler ortaya çıkabilir.²¹⁷

Öncelikle laiklik kavramını daha iyi anlaya bilmek açısından Fransızca ‘laïcisme’ İngilizce’ de ise ‘secularism’ ile adlandırılan kavram hakkında bilgi sahibi

²¹⁵ Berkes, Atatürk ve Devrimler, 159.

²¹⁶ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 26.

²¹⁷ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 81,82.

olmak gerekir. Bu kavramların tarihi geçmişine bakmadığımız zaman olaylar arasında bağlantı kurmamız zorlaşır. Türkiye’de meydana gelen laiklik anlayışı ile Hristiyan ülkelerinde ortaya çıkan laiklik arasında fark bulunmaktadır. Batı dünyasında bu iki terim sadece devletin kilise baskısından kurtulması anlamını taşımaktadır. İslam dünyasında ise siyasi anlamda bir kilise benzeri yapı bulunmamaktadır. Bundan dolayı İslam dünyasının laiklikle kurmuş olduğu temas ile Hristiyan dünyanın kurmuş olduğu temas arasında fark bulunmaktadır.²¹⁸ Hristiyanlık tarihinde kilise denilen örgüt devletlere baskı yapmış onların almış olduğu kararların birçoğuna etki etme çabası içine girmiştir. İslam dininde ise devleti yönetecek veya yönlendirecek kilise benzeri bir kurum bulunmamaktadır. Niyazi Berkes laiklik kavramının tarihsel, sosyolojik ve kavramsal ortaya çıkış sebeplerine bakmadan laiklik hakkında yapılacak yorumların yanlış olacağını düşünmektedir. Aslında Berkes’in laiklik hakkındaki ana düşüncesi de budur laikliğin kavram olarak Türkiye’de yanlış anlaşıldığını ve bu kavramın direk olarak alınıp Türk toplumuna entegre edilmesinin çok büyük sıkıntılara yol açtığını belirtmektedir.

Tarihsel ve sosyolojik açıdan bakılınca dinsel gelenek karşısında laik geleneğin gelişimi, Hristiyanlıkta olduğundan farklı yollardan yürümüştür. İslam geleneğinde din Hristiyan kültüründen farklı olarak kendine özgü ve devletten ayrı olarak örgütlenmemiştir. Niyazi Berkes’in deyimiyle aslında Türkiye de gerçekleşen laiklik olayı din ve devletin boşanma süreci olarak algılanabilir. Laikleşmeye karşı verilen tepkilere bakıldığı zaman: Türkiye’de laikliği doğrudan hedef alan iki büyük isyan olmuştur. Bunlardan ilki 1925 yılında Doğu bölgesinde gerçekleşen Şeyh Sait İsyanı, ikincisi ise 1930 yılında Batı Anadolu’da gerçekleşen Menemen İsyanıdır. İsyanlar Farklı kültürlerin ürünü olmalarına rağmen genelde dinsel tepkilerdir. Genellikle Türkiye’de laiklik tartışmaları ilericilik ile gericilik veya faşizm ile komünizm çatışması diye sığ bir alanda gerçekleşmiştir.²¹⁹

Batı din geleneklerinde laiklik sorunu, kilise ve devlet birimleri olarak ayrılmış kurumlar arasındaki ilişkiye göre yürür. İslam dininde bu net ayrılığı gözlemleyemeyiz özellikle hukuk ve eğitim konusunda. Türkiye de gerçekleştirilmeye çalışılan laiklik

²¹⁸ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 25.

²¹⁹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 79.

türünün kendine özgü bir tarafı vardır. Aynı zamanda tarihsel olayların sonucunda ortaya çıkan bir yönü de bulunmaktadır.²²⁰

Berkes, Batı uluslarının siyasal gelişme tarihine bakıldığı zaman, modern aşamaya geliş süreciyle toplumların laikleşme olayı arasında sıkı bir ilişkinin varlığının görülebileceğini belirtir. Aynı zamanda ekonomik gelişmenin de en çok görüldüğü bölgelerde laikleşmiş devletlerin katkısı da gözle görülür bir seviyede olmuştur. Niyazi Berkes'e göre Tarihi gerçekler Batı uygarlığının gelişiminde devletin gelenek ve din engellerini aşarak laikleşmesinin başrol oynadığını göstermektedir.

Her uygarlıkta olduğu gibi Batı uygarlıklarında da siyaset ve ekonomi arasında bir ilişki olduğu açıktır. Aynı şekilde din ile ekonomi arasında bir ilişki olup olmadığı merak edilmiştir. Fakat dinsel özgürlüğün mü siyasal alanda ekonomik gelişmelere yol açtığı, yoksa ekonomik gelişmelerin mi dinsel alanda özgürleşme getirdiğinin cevabı net olarak verilememiştir. Ancak bu siyaset, din ve ekonomi arasındaki etkileşimlerin düzenli yürüdüğü zamanlarda ekonomik verilerde olumlu gelişim sağlandığı görülmektedir. Berkes genellikle devletin dinsel kurum ve kurallarından bağımsızlığı ölçüsünde ekonomik gelişme sağladığı fikrini savunmaktadır. Ekonomik olarak gelişmemenin sebebi olarak gerici tutumları gösterir.²²¹ Bu duruma örnek olarak ise Kapitalist sistemde bunalımların devlet ile kilise arasında olduğu gibi din alanındaki güçlerin devlet alanında ekonomik eylemleri etkilediği ve bunalımlara yol açtığını söylemektedir.²²²

Laikleşme ve Batılılaşma kavramını aynı süreç olarak değerlendirmek mümkün değildir. Her toplumun kendine özgü geçmişle alakalı siyasi ve dini bir yaşanmışlığı vardır. Bu sebepten dolayı her toplumun siyasal, ekonomik ve dinsel ilişkilerinin özel bir nitelik taşıdığı bilinmelidir.²²³

Berkes'e göre Türkiye'de laiklik çağdaşlaşma aşaması anlamına gelir. Bu aşama Osmanlı Devleti zamanında başlayan tarihsel bir sorunun Kurtuluş Savaşı sonrasında ilan edilen Cumhuriyet ile birlikte laikliğin ortaya çıkması ile son bulmaktadır. Türkiye'de halk egemenliğine dayalı bir sistem olan Cumhuriyet

²²⁰ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 61.

²²¹ Berkes, İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz-1, 21.

²²² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 72.

²²³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 74.

sisteminde inanç özgürlüğü de içinde olmak şartı ile dinin özgürlüğünden önce halkın özgürlüğünün tanınması gerekmektedir. Bu özgürlüğün oluşması için ise Teokrasi düzenine dayalı devlet sistemi reddedilmelidir.²²⁴

Berkes, Osmanlı Devleti'nin teokrasi ile yönetilmediğini tezini ortaya atar ve fıkıh kurallarının devlet hukukunun yanında uygulanmasının Osmanlı Devleti'nin teokrasi ile yönetildiği ispat etmediğini düşünür. Bunun sebebinin ise fıkıh hukukunun kiliseye dayalı olmadığını fıkıh ilmi ile ilgilenen hukukçulara ve yargıçlara bağlı olduğundan dolayı teokrasi ile arasındaki fark olarak ortaya koyar. Ayrıca dine dayalı bu hukuk kurallarının tam olarak uygulanmadığını zamana ve mekâna göre uygulamada değişiklik olduğu fikrini ileri sürer. Berkes'in Osmanlı Devleti'nin teokrasi ile yönetilmediğine bir diğer kanıtı ise hukuk kaynaklarında dini referanslar olmakla beraber aynı zamanda devlet geleneğinde bulunan uygulamalarında bulunmasını belirtmesidir. Hukuk kurallarında örf, gelenek, yorum ve yerel hukuk uygulamalarının da katkısı ile bir hukuk kuralı oluşturulmasını teokrasi ile yönetilmediğinin kanıtı olarak gösterir²²⁵

Türkiye de aydınların sorunu laiklikten bahsedilince onu Katolik ülkelerdeki gibi devlet ve kilise arasındaki ayrıma göre anlamalarıdır. Fark etmedikleri konu ise ne Osmanlı tarihinde ne de İslam tarihinde kilise-devlet anlayışının hiç olmamasıdır. Türkiye'deki laiklik kiliseye karşı verilen mücadele sonucunda ortaya çıkmadıysa eğer başka bir sebepten dolayı ortaya çıktığı düşünülür. Berkes, bu sebebi Türkiye 'deki laiklik Osmanlı devletini bir İslam ve şariat devleti olarak görme olayına karşı çıkmıştır diyerek açıklar. Ortaya çıkmasındaki başka bir sebep ise halifeliğin Osmanlı devletine geçtikten sonra daha çok artan bu İslam devleti görüntüsüne karşı çıkması olarak ifade eder. Aynı zamanda Berkes'e göre gökten tam manası ile indirilmiş hukuk kurallarının uygulanmadığı gibi hukuk kurallarını uygulayan kişilerinde devlet tarafından görevlendirilen kişiler olması da tamamen dini bir durumun olmadığını bize göstermektedir. Devletin devamlılığına esas teşkil eden konularda din kuralları bazı zaman askıya alınmış ve aynı zamanda hiçbir zaman bir devlet yöneticisi ayın yönetmemiştir.²²⁶

²²⁴ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 62.

²²⁵ Berkes, Atatürk ve Devrimler, 162.

²²⁶ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 161.

Berkes'e göre siyasal istikrarın çöktüğü toplumlarda siyasal istikrarın yerini din alır. Fakat Osmanlı tarihi ve laik cumhuriyet olayının gerçekleşmesi bunun iyi bir istisnası olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.12. Laiklik ve Devlet

Berkes'e göre Modern laik devletlerin din hakkında benimsemiş oldukları görüş, dinin kişisel bir vicdan inancı sorunu olduğu görüşüdür. Modern laik devletler için en üstün ilke kişilerin inanç özgürlüğünü koruyabilmektir. Laiklik sadece devlet ile din arasındaki ilişki biçimi sorunu değil aynı zamanda kutsal olan ile kutsal olmayan değerler arasındaki bir ilişki sorunudur. Laik bir devletin ulusal birlik kurmak için dine ihtiyacı yoktur. Bir halkın uluslaşma derecesi laikleşmiş olma ölçüsüne bağlıdır.²²⁷

Devlet insanların yaşamında din kadar etkili olan bir yapıdır ve bu yapı bazı durumlarda değişim yaşaması gerekir. Laik devlet kavramı dine dayalı bir şekilde yönetilen idare edilen toplum ve devlet örgütlenişinin değişimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu değişim yaşanmasına rağmen Batı dünyasında ve İslam dünyasında din ile devlet arasında mecburen bir ilişki biçimi meydana gelmiştir.²²⁸

Belirli bir dönem kilise ve devlet arasında düzeyli bir ilişki yaşanmıştır fakat daha sonradan anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Hristiyanlık tarihinde özellikle Roma döneminde Katolik kilisesi devlet üzerinde büyük baskı oluşturmuştur. Bunun sonucunda din devlet işlerine karışır hale geldiği gibi devlet de dini işlere karışır hale gelmiştir. Devlet kiliseleri ortaya çıkınca yetki karmaşası yaşanmış, din ile devletin güç kavgasına tutuştuğu zamanlar olmuştur. Bu güç savaşının sonucunda ise din ve devletin arasında bulunan çizgiyi belirlemek ve güç dengesini oturtmak için belirli çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda ise 'laicisation' veya 'secularisation' tartışmaları ortaya çıkmıştır.²²⁹

Berkes İslam dünyasında ve Osmanlı devletinde din ve devlet işlerinin tam olmasa da ayrı yönetildiğini düşünmekte ve neden laiklik kuramına ihtiyaç

²²⁷ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 22-25.

²²⁸ Berkes, Atatürk ve Devrimler, 211.

²²⁹ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 81,82,83.

duyulduğunu ise şöyle açıklamaktadır: 19. Yüz yılın ortalarından itibaren Osmanlı devleti de dâhil olmak üzere İslam ülkeleri batıya bağımlı hale gelmiştir. Bu bağımlılık siyasal ya da ekonomik olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı devletinin ilk laikleşme çabaları Tanzimat döneminde başlamaktadır. Laikleşme çabaları batı karşısında bir üstünlük getirmeyince artık tamamen batı ile mücadelenin tek bir yolunun kaldığı savunulmaya başlanmıştır. O da Batı ile mücadele yolunun dine sarılmaktan geçtiği düşüncesidir.²³⁰

Batı dünyasında teokrasinin geri plana itilmesi ile birlikte demokratik rejimler gelişme göstermişlerdir. Batı dünyasında bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın başlarında İslam tarihinde görülmemiş bir İslam ideolojisi ve aynı zamanda bu ideolojinin İslam dini sayılması olayı yaşanmaya başlamıştır. Aslında bu ideoloji bir din ideolojisi olarak düşünülse de asıl amacının siyasi sorunları çözüme kavuşturabilmek olduğu dikkat çekmektedir. Bu yüzyılın ikinci yarısında Müslüman olan ülkelerin bir kısmı ve Osmanlı Devleti'ne bağlı ülkelerin bir kısmı Batı dünyasının siyasal veya ekonomik olarak egemenliği altına girmiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti sorunlara çözüm bulmak amacı ile Tanzimat gibi reform hareketleri yapma gayreti içerisine girmiştir. Fakat yapılan bu reformların sorunları çözmediği görülünce Batı'nın üstünlüğüne karşı 'din' ile direnebileceği algısı geniş bir çevrede geçerlilik kazanan bir görüş haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde İslamcılık ideolojisi ile Batı Medeniyetine karşı galibiyet kazanacağını düşünenler yeni endüstri gelişmelerini, kapitalizm teorisinin emperyalizm denen bir düşünce yapısını geliştirmekte olduğunu idrak edemiyorlardı. Batı dünyasında ortaya çıkan bu gelişmeleri yeni Haçlı Seferi olarak görüyor ve buna karşı yapılacak olan tek şeyin dini direniş olduğu sonucuna varıyorlardı. Bu düşüncenin sonucunda ise İslam coğrafyasında 'İttihad-ı İslam' ve 'Panislâmcılık' denen akım ve ideolojiler meydana gelmiştir. Kısa zamanda bu ideolojilerin savunucusu olarak şairleri, düşünürleri ve padişahları ortaya çıkmıştır. Bu ideolojinin görüşüne göre Batı dünyası bu güçlülüğünün sebebini Müslümanlara borçludur. Müslümanlar ise bu durumda tekrar güç elde edebilmek için dini kurallara tekrar sıkı sıkıya bağlanması gerekir. Eğer Müslümanlar dine sıkı sıkıya bağlanırsa bunun sonucunda Müslümanlar dünyada

²³⁰ Berkes, Atatürk ve Devrimler, 163.

büyük bir güç elde edecek bütün Müslümanlar tek bir millet olacaktır. Osmanlı Devleti'nin lideri ise bu milletin halifesi olarak lider konumunda olacaktır. Padişah Abdülhamit zamanında İslam ideolojisi görüşü sadece bir ideoloji olarak kalmamış kanun-i esasi ile anayasallaşmıştır. Osmanlı döneminde özellikle kanunu-esasi ile şu sorunun cevabı aranmıştır; İslam açısından kurulacak olan devlette ne tür bir demokrasi olur? Ancak demokratik yönetim şeklinde sorulacak soru şu olmalıdır; Demokratik görüşe dayalı bir toplumda dinin yeri ne olmalıdır. İşte Berkes laiklik ilkesinin aslında bu ideolojiye karşı çıktığı düşüncesini savunur. Berkes aynı zamanda geri kalmış toplumların din yolu ile kendisine direnemeyeceğinin farkında olan emperyalizm, teokrasi ile yönetilen devletlerden bu sebeple korkmamaktadır. Aslında Berkes, bakıldığı zaman bu düşüncesi ile laikliği emperyalizme karşı verilmiş bir mücadele olarak da görmektedir.²³¹

Berkes Türkiye'nin yabancı bir devlet yönetimi altında etkilenmediğini düşünür. Bu sebepten dolayı bu ülkede asıl sorunun din devleti kurmak değil, dini sömürü olarak kullanmaya yönelik diktatörlük rejimlerine karşı önlem alınması sorunu olduğu fikrini benimser. Bu düşüncayı aslında bütün demokratik devlet yönetimi isteyen devletlere özgü siyasal bir amaç olarak görür. Dinsel amaç düşünülerek devlet gücü kurulmasını istemek yerine asıl amacın ulusal egemenliğe dayalı bir devlet yönetimi kurmak olduğunu savunur.²³²

Kemalist devrimlerle Türkiye'de İslam'ın tamamen yok edilmesi fikrine katılmayan Berkes, bu bilginin yanıltıcı bir bilgi olduğunu dile getirir. Gerçekte yok edilmeye çalışılanın İslam'ın Osmanlı devleti içindeki görüntüsü olduğunu düşünür. Laik düşüncenin aslında 1876 Anayasasında ortaya çıkan devlet ile din arasındaki biçimselleşme ve anlamsızlaşma yönelişlerinden kurtulması anlamına geldiğini vurgular. Kemalist din reformunun gerçek amacı inancın, inananların kendi özgür istekleriyle benimseyecekleri bir olay olarak algılanmasını sağlamaktır. Laik rejimde camiler açık bırakılmış bakım ve onarımları devlet bünyesinde olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevi olmuştur. Bu devlet dairesi dogma ve teoloji niteliğinden arındırılmıştır. Kanunla tanınan dinler (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam) kanun

²³¹ Berkes, Atatürk ve Devrimler, 164.

²³² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 62.

koruyuculuğu altına alınmış bu dinler ile bağlantısı olan siyasal örgütler yasaklanmıştır.²³³

Laiklik ilkesinin gerekli olduğunun anlatılması için İslam ve onun son ürünü olarak görülen Osmanlı devletinin Teokrasi ile yönetildiği vurgusu yapılır. Bu teze göre laiklik teokrasiye karşı olan bir ilke olduğu vurgulanıyor. Fakat aslında Teokrasinin karşıtı laiklik değil demokrasidir. Bu görüş hem İslam tarihinin hem de Osmanlı tarihinin gösterdiği devlet din örgütlenme olaylarına da ters bir olaydır. Bu teokrasi kuramı Hristiyanlık tarihinden İslam devletlerine geçen bir yönetim biçimidir. Aslında cumhuriyet devriminin laiklik ilkesi teokrasiye karşı bir savaş kazanmamıştır. Laiklik ilkesi bu ideolojik düşünceye karşı bir savaş kazanmıştır.

Berkes, emperyalizm düşüncesinin Müslümanlara olan düşmanlığından dolayı saldırmadığını, İslam medeniyetinin ekonomik ve siyasal anlamda güçsüz olmasından dolayı saldırdığı fikrini benimsiyor. Emperyalizmin geri kalmış toplumlara saldırmaya da devam edeceğini belirtmektedir.²³⁴ Laiklik bir din savaşının değil siyasal ideolojik bir savaşın ürünüdür aslında. Dinsel değil siyasal bir sorundur. Laiklik çağdaşlaşma karşıtı bir din sömürüsüne diğer yandan ise ulusu dışarıdan yönetmek isteyenlere karşı ulusal varlığın bağımsızlığını gerçekleştirmeye çalışan bir ilkedir. Berkes, ekonomik olarak güçlü olmanın yolu ise laiklik ilkesini tam manası ile hayata geçirmekten geçtiğini ve Türkiye'nin ihtiyacı olan yönetim şeklinde laiklik ilkesinin gerekliliğini vurgulamaktadır.

İslam dinine mensup olan halkın ülkeleri Batılı ülkelerin sömürge güçleri ile karşılaştıkları zaman onlara karşı ekonomik ve siyasal cevap vermek yerine ya da bu enstrümanlar ile değil de din ile cevap verebileceklerini düşündüklerinde asıl hatayı yapmışlardır. Bunun örnekleri İslam tarihinde çok sık karşılaşılan bir durumdur. Hindistan da bulunan Müslümanların Moğol devletinin canlandırılmayacağını anladıkları zaman ulemanın da etkisi ile Arabistan'a göç etmeye kalkmaları gösterilebilir. Diğer bir örnek ise Halife gücü ve etkisinin sürdüğüne inanmaları Osmanlı devletinin ne durumda olduğunu bilmeden ona umut bağlayan halklar vardı.²³⁵

²³³ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 69.

²³⁴ Berkes, Atatürk ve Devrimler, 167.

²³⁵ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 161.

Türk laikliğinin yeterince anlaşılmadığını düşünen Berkes, Türk laikliğinin neye karşı ortaya çıktığını hangi düşünceye karşı ortaya konulduğunu unutmamak gerektiğinin altını çizer. Berkes'e göre aslında laiklik bu topraklardan yani Türk-Osmanlı- İslam üçgeninin modern çağ karşısında var olma mücadelesi olarak ortaya çıkmıştır. Fakat kavramsal olarak yabancı bir terim olduğu için işin içinden çıkılmaz bir hal almıştır.²³⁶

Laiklik aslında dine karşı bir tutum değil din sömürüsü yapanlara karşı doğmuştur. İslam ülkeleri içinde Türkiye'nin laikliği seçmesi ilk olan bir olaydır. Dünya genelinde Müslüman ülkeler artık bir bütün olarak değil ulus olarak görülmeye başlanmıştır.

²³⁶ Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 167.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ

Niyazi Berkes, Türkiye Cumhuriyeti'nin 'modernleşme' aşamalarında önemli fikri katkılar sunmaya çalışan sistemin aksaklıklarını, yanlış anlaşılan noktalarını aydınlatmayı kendine vazife edinen bir sosyolog olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkesinden sürgün edilmesine rağmen hiçbir zaman vatanına küsmeyen yurtdışında akademik çalışmalarını sürdürürken bile Türkiye'nin olumlu anlamda gelişmesi için çalışan bir ilim insanıdır.

Bu çalışmamızda, Niyazi Berkes'in din ve laiklik hakkındaki görüşlerini sistematik bir şekilde incelemeye çalıştık. Elde ettiğimiz bulgulara göre Berkes, bütün ilahi dinlerin en güzel zamanlarını Orta Çağ denen zaman diliminde yaşadıklarını düşünür. Berkes din olgusunu geçmiş tarihlerde insanların toplumsal olarak birlikte yaşayabilmek için başvurdıkları kurallar bütünü olarak görür. Bir süre sonra toplumda meydana gelen değişiklikler dinin sorun çözme kabiliyetini kaybettirmiştir. Bu çağda ise 'inanç' insanı kalmadığını düşünen Berkes, aynı şekilde dinlerin artık bu dünyaya yönetsel olarak da katkı sağlayamayacağını düşünür. Dinler kendini yenileyemediği için topluma ayak uyduramazlar ve geleneğe sarılıp kalırlar, bir süre sonra ise geleneği kutsallaştırıp din haline getirirler.

Berkes'e göre Modern çağ insanı, ne tam anlamı ile 'inanç' insanı ne de tam anlamı ile 'seküler' yaşamı seçen insandır. Bilinçsizlik içinde ortada kalan insan, kafa karışıklılığı içinde yaşamını sürdürmektedir. Berkes'e göre aslında modern çağ insanı tamamen dine karşı değildir. Karşı oldukları durum dinin zorbalık olarak kullanılmasıdır. Özel olarak İslam dini için Berkes objektif yorumlar yapabilmektedir. Onun bu tutumu dine karşı olmadığını dini sömürüye karşı olduğu sonucunu çıkarmamızı sağlamıştır.

İslam dini için ulaşılması güç olan zaman dilimini, peygamberin yaşamış olduğu dönem olarak görmüştür. Bu zaman dilimi, Müslümanların tekrar geriye dönmek istedikleri bir zaman dilimidir. Fakat bu düşünce hayalden öteye gidemeyen bir düşünce olarak kalmıştır. Çünkü Berkes'e göre artık İslam dünyası büyümüş;

siyasal, etnik, ulusal ve dil ayrılığı gibi ayrılıklar insanlardaki din duygusunun önüne geçmiştir.

Berkes, Hristiyanlık dini ile İslam dininin karşılaştırmasını yaparken şunlara dikkat çeker: “Hristiyanlık dini, imparatorluğun içinde var olmuştur; fakat İslam dini bir devlet inşa etmiştir. Bu sebepten dolayı devleti meydana getiren en önemli şey, dinin kendisi olduğu için devletin en önemli görevi dini korumak olmuştur.” Berkes’e göre laiklik, kutsal olan ile olmayan arasında bir ilişki sorunudur. Dinin özgürlüğünden önce bireyin özgürlüğü sağlanmalıdır.

Berkes’e göre Türkiye’deki laiklik, Osmanlı Devleti’ni bir şariat devleti olarak görenlere karşı çıkmıştır. Laiklik, aslında İslam dinine karşı değil; İslam dininin Osmanlı Devleti’ndeki içeriğine karşı çıkmıştır. Laiklik, çağdaşlaşma karşıtı bir din sömürüsüne karşıdır. Osmanlı Devleti’ndeki İslamcılık ideolojisine karşı çıkmıştır. Laiklik, aynı zamanda emperyalizme karşı çıkmıştır.

Berkes, laiklik hakkında uluslaşma için laikliğin gerekli olduğunu, çağdaş devletlere bakıldığı zaman ekonomik olarak güçlü olan devletlerin büyük bir kısmının yönetsel olarak da laik olduğunu dikkat çekici bir detay olarak görür.

Devletin dinsel kurumlardan bağımsız olması ona ekonomik üstünlük getirir. Ama dinsel özgürlük mü ekonomik kalkınma getirir, yoksa ekonomik gelişmeler mi dinsel özgürlük getirir, Berkes bu sorunun cevabını tam manası ile veremez.

Sonuç olarak İslam dininin siyasal anlamda medeniyete daha fazla katkı sunması gerekir. Siyaset kurumunun dini güç devşirmek için kullanması onarılması güç hasarlara yol açmaktadır. Din ile siyaset arasındaki çizgi net olarak çizilmeli, dünyasal işler ile dinsel işler birbirine karıştırılmamalı. Devlet dinin özünde olmayan kaynaklardan beslenip dinin gerekliliği gibi davranmamalı. Kendi varlığını Allah’ın dininin koruyucusu olarak algılamamalı. İslam dinine mensup hukuk insanlarının hukuksal anlamda kendisini geliştirmesi ve insanlığa İslam hukukunu benimsetebilmeleri gerekir.

KAYNAKLAR

- Adam, Baki. *Dinler Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Ak, Gökhan. *Türk Düşünce Hayatında Niyazi Bekes*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Akkır, Ramazan. *Modern Zamanlarda Ulus-Devlet ve Din-Devlet İlişkilerinin Batı Dünyası Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1, 2018, 97-121.
- Altun, Fahrettin. *Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında*. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 3, 2004.
- Aral, Fahri. "Niyazi Berkes'in Düşünce Dünyası ve Eserleri". *İz bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu*. 107-115. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000.
- Aybars, Ergün. *Atatürkçülük ve Modernleşme*. İzmir: Ercan Kitabevi, 2000.
- Aydın, Mahmut. *Ana hatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul, 2016.
- Başgil, Ali Fuad. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2007.
- Baubérot, Jean. *Laiklik Tutku ile Akıl Arasında 1905-2005*. çev. Alev Er. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Berkes, Niyazi. *Atatürk Ve Devrimler*. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, Niyazi. *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984.
- Berkes, Niyazi *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler- 1*, Yenigün Basın ve Yayıncılık, 1997.
- Berkes, Niyazi. *Unutulan Yıllar*. ed. Ruşen Sezer. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Berkes, Niyazi. *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz-1*, Yenigün Basın ve Yayıncılık, 1997
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Kültür ve Yayıncılık, 2003.
- Berkes, Niyazi. *Atatürk ve Devrimler*. Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Morris Brian. *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, çev. Tayfun Atay, Ankara: İmge yayınları, 2004.
- Coşkun, İsmail. "Niyazi Berkes Üzerine". *İstanbul University Journal of Sociology* 2012, 49-86.
- Cox, James L. *Kutsalı İfade Etmek*. çev. Fuat Aydın. İz Yayıncılık, 2004.
- Çetik, Mete. "Niyazi Berkes'in Türkiye'deki Meslek Hayatı ve Üniversiteden Atılması". *İz bırakmış kıbrıslı Türkler*. 71-85. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000.
- Çoğ, Mehmet. "İslam Bizans İlişkileri Bağlamında "Pavlikanlar" Üzerine Bir Değerlendirme", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 2, 2008.
- Darende, Ömer. Faruk. "Sekülerleşme ve Laiklik Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11, 2015, 152-187.
- Demir, Şerif. "Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29, 2011, 331.
- Dinçer, Hasan. "Niyazi berkes'in yetiştiği dönem ve ilk yazıları". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 68, 2021, 343-390.
- Dinçer, Süleyman- Dağdelen, Berk Can. "Karl Marx'ın Din Toplum Bağlamındaki Eleştirel Sosyal Teorilerine İslâmî Eleştiri", *Hak İş Uluslararası Emek ve Dayanışma Dergisi*, 9/ 24, 2020, 331-351.
- Duman, Mehmet Zeki. "Türkiye'de Laiklik sorunun siyasal temelleri". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2, 2010, 285-3003.

- Duman, Mehmet Zeki - Altındağ, Mustafa. "Hurifilik." İslam Ansiklopedisi. 18/408-412. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Durkheim, Émile - Aydın, Fuat. *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. Ankara: Eskiye, Aydan Basım., 2018.
- Ertit, Volkan. "Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik". *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/1, 2014, 103-124.
- Fedai, Harid. "Niyazi Berkes'in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İz bırakmış kırımlı Türkler I. Sempozyumu*. ed. İsmail Bozkurt. 31-59, Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Yayınları, 1997.
- Furseth, Inger - Repstad, Pal. *Din Sosyolojisine Giriş Klasik Ve Çağdaş Kuramlar*. (çev. İhsan Çapcıoğlu) - Halil Aydınalp. Ankara: Birleşik, 2011.
- Geanakoplos, Deno J. "Bizans İmparatorluğu'nda Kilise ve Devlet: Sezaropapizm Sorununu Yeniden Düşünmek". *Tarih Okulu Dergisi* 2011/IX, 01 Aralık 2010.
- Gişi, Erdal. "Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi" 1/1,2015, 13.
- Gişi, Erdal. "Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi". *The Journal Of Europe - Middle East Social Science Studies* 1/1,2015, 13.
- Gökalt, Burak.- Hayrettin, Özler. "İki Muhayyile: İmparatorluk ve Ulus Devlet", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 16 /2, 2021.
- Göcen, Gülüşan. *Psikoloji, Mitoloji ve Din*, Kaknüs Yayınları, 2018.
- Günay Ünver, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, 2018.
- Güney, Necmeddin. "Toplumsal Hayatı Düzenleyen Kurallar ve Fıkıh İlmi", *İslam Hukuku Araştırma Dergisi*, 2019, 33.
- Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1987.
- Güngör, Mehmet. Bir Kimlik İnşası Olarak Ulus-Devlet Yurttaşlığı ve Yurttaşlık Kavramının Dönüşümü, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13/2, 2017,438-464.
- Gürsoy, Kenan. "Laklik." İslam Ansiklopedisi. 27/62-65. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Hocaoğlu, Durmuş. "Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik". *Türkiye Günüğü* 28, Haziran 1994.
- Hocaoğlu, Durmuş. *Laisizm'den Milli Sekülerizm'e*. Ankara: Selçuk yayınları, 1995.
- Hocaoğlu, Durmuş. "Sekülarizm, laisizm ve Türk Laisizmi". *Türkiye Günüğü* 1994,35-76.
- Kafkas, Serkan. *Batı'da Laiklik Olgusunun Kavramsal ve Tarihsel Gelişimi: Siyasal ve Toplumsal Bir Analiz*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, 2020.
- Kılıç Halil. "Ebu Hanife'nin Hukuk düşüncesinde Farazi Fıkıh", *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Haziran, 2021, 4.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. *Laiklik Ya da Bu Dünyayı Yaşayabilmek, Yapı Kredi Yayınları*, 1 1994.
- Kral, Bilgen. "Nitel Bir Analiz Yöntemi Olarak Döküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15, 2020, 170-189.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*, Sentez Yayın Ve Dağıtım, 2017.
- Kuru, Ahmet. *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik Abd, Fransa ve Türkiye*. çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Kutluer, İlhan. "BERKES, Niyazi - TDV İslâm Ansiklopedisi". 5/507. İstanbul, 1992.
- Mardin, Ebu'l-ula. "Madeni Hukuk Cephesinde Ahmet Cevdet Paşa". Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1996

- Nesim, Ali. "Niyazi Berkes'in Kıbrıs Yıllarında Sosyal Kültürel ve Egitimsel Yapı". *İz bırakmış kırıslı Türkler*. 127-135. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000.
- Öktem, Niyazi. "Laik Görüşlerin Temel Felsefesi". *Yapı Kredi Yayınları* 1,1994, 34-49.
- Mehmet, Özdemir. "Siyer yazıcılığı üzerine", *Milel ve Nihal*, 2007, 4, 3.
- Özkul, Fatih. "Anayasamızda Laiklik İlkesi". *Ankara Barosu* 4, 2014, 273-310.
- Ruiz, Henri Pena. *Laiklik Nedir?* (çev. Ümran Derkunt). İstanbul: Gendaş A.Ş., 2007.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Devleti'nde Laiklik ve Hukukun Romanizasyonu", *Erdem Dergisi*, 1997, 9, 27.
- Perşembe, Erkan. "Toplumsal Değişme ve Din", *Din Sosyolojisi*, ed. Osman Eyüpoğlu, *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları*, 2019,
- Sinanoğlu, Ahmet. "Faruk Toplumsal Değişim ve Din", *Hikmet Yurdu Dergisi*, 2003, 1/2, 23-29.
- Şan, Mustafa Kemal. "Baskıcı Bir Laiklik Modeli Olarak Türk Laikliğinin Anatomisi". *Akademik İncelemeler Dergisi* 7/2, 2012, 3-25.
- Şentürk, Habil / Yakut Selahattin, "Hayatın Anlamı ve Din", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/2, 33.
- Şiraz, Mehmet Nazım. "Hadislere Güveni Teyit Etme Noktasında Hadis Alma Sema ve Kıraat Yolları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, 2.
- Tümer, Günay. "Çeşitli Yönleriyle Din". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986.
- Ünal, Ahmet Zeki. *Dinselliğin Dönüşümü Bağlamında Laiklik ve Sekülerlik - Modern Türkiye Örneği-*. Van: *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi*, 1997.
- Yavuz Sefer "Bir Karizmatik Otorite Örneği Olarak İmamet ve Mehdi Anlayışı: Caferileri (İğdır Örneği)", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/25, 2014.
- Yayla, Atilla - Saltık, Ekrem. *Siyaset Teorisene Giriş*. İstanbul: Kesit, 2012.
- Yeniçeri, Celal. "Ebu Hanife'nin Hayatı, Mali ve İktisadi Görüşleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986.
- Yorgancıoğlu, Oğuz M. "Prof. Dr. Niyazi Berkes Uzerine Bir Degerlendirme 1908 - 1988". *İz bırakmış kırıslı Türkler*. 85-97. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Zariç, Sami. *Türkiyede Laiklik ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Laiklik Anlayışı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, 2016.

